

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

دانشکده معارف، فلسفه و کلام اسلامی
پایان نامه جهت اخذ درجه دکتری
رشته مدرسی معارف اسلامی

عنوان:

ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام در تولید سرمایه اجتماعی در ایران معاصر

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر نجف لک‌زایی

استادان مشاور:

دکتر محمد تقی آل‌غفور

دکتر کریم خان محمدی

دانشجو:

راضیه زارعی

1393

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم:

پدر بزرگوارم، اسطوره زندگی ام. مادرم، مهربانی بردبار و حامی. همسرم که نشانه لطف الهی در زندگی من است و فرزند دل‌بندم که آسایش او آرامش من است.

تشکر و تقدیر

از زحمات و خدمات کسانی که داشته‌های علمی و فرصت‌های رشد خود را به آنها مدیون هستم. به خصوص از استاد راهنما دکتر نجف لک‌زایی و مشاوران خود دکتر آل‌غفور و دکتر خان‌محمدی قدردانی ویژه را به عمل می‌آورم. و از استادان داور دکتر میراحمدی، دکتر بهروزلک و دکتر کرم‌اللهی تشکر می‌کنم. و از همسرم که به خاطر همراهی صمیمانه‌اش کار به سرانجام رسید

چکیده

سرمایه اجتماعی که در هنگام پیروزی انقلاب اسلامی در ایران به شدت بالا رفته بود، تا سال‌های پایانی جنگ نیز در حد قابل قبولی بوده است، اما پس از آن به‌طور تدریجی کاهش پیدا کرده است. با کاهش سرمایه اجتماعی انتظار می‌رود ناهنجاری‌ها، بزهکاری‌ها و منازعات اجتماعی افزایش پیدا کند. فقدان سرمایه اجتماعی یا کمبود آن، آثار مخربی بر نظم و توسعه سیاسی می‌گذارد. و عموماً راهکارهایی که برای آن ارائه شده، زاده متن‌های اجتماعی غرب است. در حالی که اهمیت نظری و کاربردی سرمایه اجتماعی اقتضای تلاش برای درک بومی آن را دارد. لذا هدف این رساله، پرداختن به سرمایه اجتماعی در ایران با توجه به مبانی دینی این سرزمین است. بدین‌منظور این رساله به دنبال بررسی ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید سرمایه اجتماعی در ایران است. روش تحقیق تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار است. که بر اساس الگوی تحلیل علل اربعه محورهای مورد نیاز از اندیشه سیاسی اسلام استخراج شده است و مصادیق آن بر ایران معاصر نیز تطبیق داده شده است. مهمترین یافته پژوهش این است که سرمایه اجتماعی که اندیشه سیاسی اسلام تولید می‌کند متعالیه است؛ یعنی جهت‌گیری الهی دارد. کارگزاران و نهادهای سرمایه اجتماعی متعالی همه رویکردی توحیدی دارند. بین قدرت و هدایت، هدایت محور می‌باشند. قرب الهی غایت سرمایه اجتماعی متعالیه است.

واژگان کلیدی: اندیشه سیاسی اسلام، سرمایه اجتماعی، علل اربعه.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه .....
مقدمه	1
1. طرح مسئله	1
2. اهمیت و فایده تحقیق	2
3. سابقه تحقیق	3
3- 1. سرمایه اجتماعی در آموزه های اسلامی:	3
3- 2. منابع قدرت نرم؛ سرمایه اجتماعی در اسلام:	4
3- 3. بررسی رابطه دین داری و اعتماد سیاسی:	4
3- 4. دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی و فرهنگی:	5
5- 3- دین و سرمایه اجتماعی:	6
4. نوآوری	6
5. سوال اصلی	6
6. سوال های فرعی	6
7. اهداف تحقیق	7
7- 1. هدف کلی	7
7- 2. اهداف جزئی	7
8. الگوی تحلیل	7
9. پیش فرض ها	9
10. روش انجام تحقیق	9

10	11. سازماندهی تحقیق .....
11	فصل اول: مفاهیم و چارچوب نظری .....
12	مقدمه .....
12	1. الگوی تحلیل: علل اربعه .....
14	1-1. علت فاعلی و اقسام آن .....
17	1-2. علت غایی .....
19	1-3. علت صوری .....
20	1-4. علت مادی .....
21	جدول پرسش های سرمایه اجتماعی بر اساس الگوی علل اربعه .....
22	2. مفاهیم .....
22	2-1. سرمایه اجتماعی .....
22	2-1-1. پییر بوردیو .....
23	2-1-2. جیمز کلنن .....
24	2-1-3. فوکویاما .....
25	2-1-4. رابرت پاتنام .....
26	2-2. مبانی سرمایه اجتماعی .....
26	2-2-1. مبانی هستیشناسی .....
26	2-2-2. مبانی معرفتشناسی .....
27	2-2-3. مبانی انسانشناسی .....
27	2-3. منابع سرمایه اجتماعی .....
27	2-3-1. شبکه‌های روابط و مشارکت مدنی .....
27	2-3-1-1. مشارکت اجتماعی .....
28	2-3-1-2. روابط اجتماعی .....
28	2-3-1-3. مشارکت سیاسی .....
28	2-3-2. اعتماد .....
29	2-3-2-1. اشکال اعتماد .....

- 29-1-2-3-1. اعتماد تجربی یا بر مبنای تجربه طولانی: .....
- 30-1-2-3-1. اعتماد اخلاقی: .....
- 30-1-2-3-1. اعتماد منطقی: .....
- 30-2-3-3. اعتماد سیاسی .....
- 31-1-2-3-3. کارکردهای اعتماد سیاسی .....
- 31-2-3-3. کارکردهای گرایشی .....
- 31-1-2-3-3-2. حمایت سیاسی .....
- 31-2-3-3-2. رضایت مندی و ثبات سیاسی .....
- 32-3-3-2. کارکردهای رفتاری .....
- 32-4-3-3-2. کارآمدی سیاسی .....
- 32-5-3-3-2. جهت دهی به رفتارهای انتخاباتی .....
- 32-2-3-4. هنجارها .....
- 33-4-2. سطوح سرمایه اجتماعی .....
- 33-2-4-1. سطح خرد .....
- 33-2-4-2. سطح میانی .....
- 34-2-4-3. سطح کلان .....
- 34-2-5. ابعاد سرمایه اجتماعی .....
- 35-2-6. انواع سرمایه اجتماعی .....
- 35-2-6-1. سرمایه اجتماعی درونگروهی .....
- 35-2-6-2. سرمایه اجتماعی برون گروهی (پیوندی) .....
- 35-2-7. کارگزاران سرمایه اجتماعی .....
- 36-2-8. نهادهای سرمایه اجتماعی .....
- 36-2-9. غایت سرمایه اجتماعی .....
- 36-2-10. اندیشه سیاسی اسلام .....

فصل دوم: ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید مبانی و عناصر سرمایه

اجتماعی در ایران معاصر .....

1. مبانی فکری .....

1-1 مبانی هستی شناسی .....

1-1-1 مبانی هستی‌شناسی اندیشه اسلام و سرمایه اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

1-1-2 مبانی هستی‌شناسی اندیشه سیاسی اسلام و سرمایه اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

1-1-2-1 نظام سیاسی هدفمند و متکامل. **Error! Bookmark not defined.**

1-1-2-2 نظام سیاسی مختار. **Error! Bookmark not defined.**

1-1-2-3 نظام سیاسی اصلاح‌گر. **Error! Bookmark not defined.**

2-1 مبانی انسان‌شناسی اندیشه اسلام. **Error! Bookmark not defined.**

1-2-1 مبانی انسان‌شناسی اندیشه سیاسی اسلام و سرمایه اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

3-1 مبانی معرفت‌شناسی ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-3-1 وحی ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-3-2 عقل ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-3-3 شهود عرفانی ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-3-4 ادراک حسی و تجربه بشری. **Error! Bookmark not defined.**

1-3-5 منابع معرفتی اندیشه سیاسی اسلام و سرمایه اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

2. منابع سرمایه اجتماعی ..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1 شبکه‌های روابط و مشارکت مدنی. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-1 مشارکت اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-1-1 تعاون و همکاری. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-1-2 مشورت در اسلام. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-1-3 مسئولیت‌پذیری. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-2 روابط اجتماعی ..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1-2-1 انجام برخی مناسک دینی به صورت جمعی. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-2-2 حُسن خلق ..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1-2-4 تواضع ..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1-2-4 حسن معاشرت. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-2-5 حسنظن ..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1-3 مشارکت سیاسی ... **Error! Bookmark not defined.**

2-1-3-1 مشارکت سیاسی در ایران. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-3-2 ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام در ایجاد مشارکت سیاسی. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-3-2-1 مبانی مشارکت سیاسی در اندیشه سیاسی اسلام. **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined. 1-1 -2 -3 -1 -2 اصل حفظ نظام.

Error! Bookmark not defined. 2-1 -2 -3 -1 -2 اصل تعاون.

Error! Bookmark not defined. 3-1 -2 -3 -1 -2 اصل شورا.

2-1 -2 -3 -2 مشارکت سیاسی در اندیشه سیاسی اسلام در حوزه

Error! Bookmark not defined...... رفتار

Error! Bookmark not defined. 1-2 -2 -3 -1 -2 حق انتخاب.

Error! Bookmark not defined. 2-2 -2 -3 -1 -2 حق انتقاد و نظارت.

Error! Bookmark not defined...... 2-2 اعتماد

2-2 -1 راهکارهای اندیشه سیاسی اسلام برای افزایش اعتماد

Error! Bookmark not defined...... (عمومی - اجتماعی)

Error! Bookmark not defined...... 1-1 -2 -2 امانتداری

Error! Bookmark not defined...... 2-1 -2 -2 وفای به عهد

Error! Bookmark not defined...... 3-1 -2 -2 تقوا

Error! Bookmark not defined. 4-1 -2 -2 اصل برادری مؤمنین.

Error! Bookmark not defined. 5-1 -2 -2 اهتمام به امور مسلمین.

Error! Bookmark not defined...... 6-1 -2 -2 اخوت

Error! Bookmark not defined. 2-2 -2 اعتماد اجتماعی در ایران.

Error! Bookmark not defined. 3-2 -2 اعتماد سیاسی در ایران.

Bookmark not defined. 4-2 -2 ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام در تولید اعتماد.

Error! Bookmark not defined. 1-4 -2 -2 رویکرد اخلاق سیاسی به اعتماد.

Error! Bookmark not defined. 2-4 -2 -2 رویکرد فقه سیاسی به اعتماد.

Error! Bookmark not defined. 1-2 -4 -2 -2 قاعده مساوات (عدم تبعیض).

Error! Bookmark not defined. 2-2 -4 -2 -2 قاعده عدالت.

Error! Bookmark not defined. 3-2 -4 -2 -2 قاعده وفای به عقود.

Error! Bookmark not defined. 4-2 -4 -2 -2 قاعده تعاون.

Error! Bookmark not defined. 5-2 -4 -2 -2 قاعده تألیف قلوب.

Error! Bookmark not defined. 6-2 -4 -2 -2 قاعده احسان.

Error! Bookmark not defined...... 3-2 هنجارها

2-3 -1 کارویژه‌های امریه معروف و نهی از منکر در اندیشه سیاسی

Error! Bookmark not defined...... اسلام

Error! Bookmark not defined. 1-1 -3 -2 ابزار توزیع قدرت سیاسی در جامعه.

Error! Bookmark not defined. 2-3-1-2. مکانیزم نظارتی در حکومت اسلامی.

Error! Bookmark not defined. 3-1-3-2. حفظ نظام اجتماعی.

2-3-2. کارکرد امر به معروف و نهی از منکر به مثابه نوعی سرمایه

Error! Bookmark not defined. ..... اجتماعی

Error! Bookmark not defined. ..... خودسازی. 1-2-3-2

Error! Bookmark not defined. 2-2-3-2. غیرسازی و تربیت اجتماعی.

Error! Bookmark not defined. 3-3-2. امر به معروف و نهی از منکر در ایران.

Error! Bookmark not defined. ..... جمع‌بندی

فصل سوم: ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید و تقویت انواع، سطوح و ابعاد

Error! Bookmark not defined. ..... سرمایه اجتماعی در ایران معاصر

Error! Bookmark not defined. ..... 1. ابعاد سیاسی سرمایه اجتماعی

Error! Bookmark not defined. ..... 1-1. امنیت سیاسی

Error! Bookmark not defined. 1-1-1. امنیت سیاسی در اندیشه سیاسی اسلام.

Error! Bookmark not defined. 1-1-1-1. راهکارهای ایجابی قرآن برای ایجاد امنیت.

Error! Bookmark not defined. 2-1-1-1. راهکارهای سلبی ایجاد امنیت در قرآن.

Error! Bookmark not defined. 2-1-1. امنیت سیاسی در ایران.

Error! Bookmark not defined. 3-1-1. امنیت و سرمایه اجتماعی.

Error! Bookmark not defined. ..... 2-1. آزادی‌های مدنی - سیاسی

Error! Bookmark not defined. 1-2-1. انواع آزادی در اندیشه اسلامی.

Error! Bookmark not defined. ..... 1-1-2-1. آزادی عقیده

Error! Bookmark not defined. ..... 2-1-2-1. آزادی اندیشه

Error! Bookmark not defined. ..... 3-1-2-1. آزادی بیان

Error! Bookmark not defined. 1-2-1. آزادی در ایران معاصر.

Error! Bookmark not defined. 3-2-1. آزادی و سرمایه اجتماعی.

Error! Bookmark not defined. ..... 3-1. عدالت

Error! Bookmark not defined. 1-3-1. عدالت در اندیشه اسلام.

Error! Bookmark not defined. 1-3-2. عدالت و سرمایه اجتماعی.

Error! Bookmark not defined. 1-3-3. عدالت در ایران معاصر.

2. دسته‌بندی دیگر از ابعاد سرمایه اجتماعی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3. سطوح سرمایه اجتماعی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-1. سطح خرد ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-2. سطح میانی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-3. سطح کلان ..... **Error! Bookmark not defined.**

4. انواع سرمایه اجتماعی ..... **Error! Bookmark not defined.**

4-1. سرمایه اجتماعی درون‌گروهی ..... **Error! Bookmark not defined.**

4-1-1. کژکارکردی‌های سرمایه اجتماعی درون‌گروهی. **Bookmark not defined.**

4-1-1-1. کنار گذاشتن افراد خارج از گروه. **Error! Bookmark not defined.**

4-1-1-2. تحمیل برخی وظایف مازاد بر افراد گروه. **Error! Bookmark not defined.**

4-1-1-3. ایجاد محدودیت بر آزادی افراد. **Error! Bookmark not defined.**

4-1-1-4. از بین بردن تفاوتها و یکدست کردن افراد گروه. **Bookmark not defined.**

4-2. سرمایه اجتماعی برون‌گروهی (پیوندی). **Error! Bookmark not defined.**

4-3. ولایت نقطه حد بین انواع سرمایه اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

4-4. انواع سرمایه اجتماعی در ایران. **Error! Bookmark not defined.**

جمع‌بندی ..... **Error! Bookmark not defined.**

فصل چهارم: ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید سرمایه اجتماعی در حوزه

کارگزاران و نهادها در ایران معاصر ..... **Error! Bookmark not defined.**

1. کارگزاران ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-1. عوامل ماورایی (خدا و فرشتگان). **Error! Bookmark not defined.**

1-2. عوامل انسانی ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-2-1. رهبران الهی (نبی، امام و فقیه). **Error! Bookmark not defined.**

1-2-2. کارگزاران سیاسی، اقتصادی و فرهنگی. **Error! Bookmark not defined.**

1-2-2-1. کارگزاران سیاسی. **Error! Bookmark not defined.**

1-2-2-1-1. ارتباط مسئولین با مردم. **Error! Bookmark not defined.**

1-2-2-1-2. برطرف کردن سوءظن مردم نسبت به

عملکرد حاکمان ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-2-2-1-3. استقرار عدالت در میان مردم. **Error! Bookmark not defined.**

- 1- 2- 2- 1- 4. شایسته سالاری. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 1- 5. اصل گشاده‌رویی و خوش رویی. **Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 2. کارگزاران اقتصادی. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 1. ارایه خدمات رفاهی. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 2. مقابله با اقدامات اقتصادی بدون ملاحظه
- ارزشهای اخلاقی..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 3. پرهیز از دنیاطلبی. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 4. عدم واگذاری وظایف به مردم فراتر از
- تکالیفشان ..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 5. پرهیز از وعده های دروغین به مردم. **Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 3. کارگزاران فرهنگی. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 1. اولویت دانستن فرهنگ. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 2. تلاش برای دانش افزایی. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 3. بصیرت بخشی و تحیرزدایی. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 2- 4. پاسداری از سنت‌های نیکو. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 3. مردم..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 3- 1. تقوای اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 3- 1. رابطه باخانواده. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 3- 2. رابطه با سایر مؤمنین. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 3- 3. رابطه با دشمنان. **Error! Bookmark not defined.**
- 1- 2- 3- 2. تقوای سیاسی... **Error! Bookmark not defined.**
2. نهادها..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2- 1. نهادهای سیاسی..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2- 1- 1. ولایت فقیه..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2- 1- 1- 1. آسیب شناسی نهاد ولایت فقیه. **Error! Bookmark not defined.**
- 2- 1- 1- 1. رواج تفکر سکولاریستی. **Error! Bookmark not defined.**
- 2- 1- 1- 2. تقدس‌زدایی از رهبری. **Error! Bookmark not defined.**
- 2- 1- 1- 3. تقویت و حمایت متحجران. **Error! Bookmark not defined.**
- 2- 1- 1- 4. القاء شبهه و تردید نسبت به نظام ولایی. **Bookmark not defined.**
- 2- 1- 1- 5. آسیب‌هایی از جانب دستگاه‌های منسوب به
- ولایت فقیه..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2- 1- 2. نهاد مجلس خبرگان. **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined...... 3-1-2 شورای نگهبان

Error! Bookmark not defined...... 1-3-1-2 آسیب‌ها

Error! Bookmark not defined. 4-1-2 مجمع تشخیص مصلحت نظام

Error! Bookmark not defined.... 1-4-1-2 آسیب شناسی

Error! Bookmark not defined. 5-1-2 سایر نهادها (قوه قضائیه، مجریه و مقننه)

Error! Bookmark not defined...... 1-5-1-2 قوه قضائیه

Error! Bookmark not defined. 2-5-1-2 قوه مجریه (دولت)

1-2-5-1-2 کارویژه‌های دولت برای افزایش سرمایه اجتماعی در

Error! Bookmark not defined...... اندیشه سیاسی اسلام

Error! Bookmark not defined. 1-1-2-5-1-2 صداقت

Error! Bookmark not defined. 2-1-2-5-1-2 از بین بردن فقر

Error! Bookmark not defined. 3-1-2-5-1-2 برنامه داشتن

Error! Bookmark not defined. 4-1-2-5-1-2 پرهیز از مجادلات سیاسی

Error! Bookmark not defined...... 3-5-1-2 قوه مقننه

Error! Bookmark not defined. 1-3-5-1-2 اسلامی - مردمی بودن

Error! Bookmark not defined. 2-3-5-1-2 انتخابات آزاد و سالم

Error! Bookmark not defined. 3-3-5-1-2 مستقل بودن نمایندگان و مجلس

Error! Bookmark not defined. 4-3-5-1-2 ارجحیت منافع ملی بر منافع شخصی

Error! Bookmark not defined...... 3 نهادهای مدنی

Error! Bookmark not defined...... 1-3-1 نهاد روحانیت

Error! Bookmark not defined. 1-1-3 ظرفیت‌های مکانی

Error! Bookmark not defined. 2-1-3 ظرفیت‌های زمانی

Error! Bookmark not defined...... 3-1-3 آسیب شناسی

Error! Bookmark not defined. 1-3-1-3 ورود روحانیت به پستهای دولتی

Error! Bookmark not defined. 2-3-1-3 دوری از ساده زیستی

Error! Bookmark not defined. 3-3-1-3 اختلاف و تفرقه

Error! Bookmark not defined...... 4-3-1-3 تحجر

Error! Bookmark not defined...... 2-3-2 نهاد مرجعیت

Error! Bookmark not defined...... 1-2-3 آسیب شناسی

Error! Bookmark not defined. 3-3-3 احزاب و تشکل‌های سیاسی

3-3-1. تعریف حزب ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-3-2. مفهوم حزب بر اساس آموزه‌های اسلامی. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-3. مبانی اندیشه سیاسی اسلام و حزب. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-4. تأثیر حزب بر افزایش سرمایه اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-5. احزاب سیاسی در ایران. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-5-1. احزاب سیاسی قبل از انقلاب اسلامی. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-5-2. احزاب سیاسی در نظام ولایت فقیه. **Error! Bookmark not defined.**

جمع‌بندی ..... **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined. فصل پنجم: **غایات و اهداف سرمایه اجتماعی در ایران**

1. غایت الغایات ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-1. قرب به خدا در قرآن ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-1-1. مراتب قرب به خدا. **Error! Bookmark not defined.**

2. انواع غایات ..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1. غایات مادی و دنیوی سرمایه اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-1. خدمت به مردم ..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1-2. حفظ وحدت و همبستگی. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-3. تعالی (توسعه) سیاسی. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-3-1. اختلافات تعالی و توسعه. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-3-1-1. الگوی مطلوب. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-3-1-2. علوم کاربردی. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-3-1-3. چالشهای پیشرو. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-4. مشروعیت سیاسی .. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-5. ثبات سیاسی ..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1-5-1. قاعده حفظ نظام. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-5-1-1. مبانی فقهی قاعده حفظ نظام. **Error! Bookmark not defined.**

2-2. اهداف غیر مادی و اخروی ..... **Error! Bookmark not defined.**

2-2-1. غایات و اهداف اعتقادی. **Error! Bookmark not defined.**

2-2-1-1. توحید و باور بدان. **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined... 2-2 -1 -2 باور به نبوت

Error! Bookmark not defined. 3-2 -1 -2 فرجام شناسی

Error! Bookmark not defined. 2-2 -2 غایت و اهداف اخلاقی

Error! Bookmark not defined.... 1-2 -2 -2 قسم بدایات

Error! Bookmark not defined..... 2-2 -2 -2 قسم ابواب

Error! Bookmark not defined.. 3-2 -2 -2 قسم معاملات

Error! Bookmark not defined..... 4-2 -2 -2 قسم اخلاق

Error! Bookmark not defined..... 5-2 -2 -2 قسم اصول

Error! Bookmark not defined. 6-2 -2 -2 قسم اودیه (بخش وادیها)

Error! Bookmark not defined..... 7-2 -2 -2 قسم احوال

Error! Bookmark not defined... 8-2 -2 -2 قسم ولایات

Error! Bookmark not defined..... 9-2 -2 -2 قسم حقایق

Error! Bookmark not defined... 10-2 -2 -2 قسم نهایات

Error! Bookmark not defined. 3-2 -2 غایات و اهداف فقهی

Error! Bookmark not defined..... جمع بندی

Error! Bookmark not defined..... نتیجه گیری

Error! Bookmark not defined..... منابع و مأخذ

204 ..... 1. منابع فارسی

Error! Bookmark not defined..... 2. منابع انگلیسی

مقدمه

1. طرح مسئله

سرمایه اجتماعی که در هنگام پیروزی انقلاب اسلامی در ایران به شدت بالا رفته بود (انقلاب‌های اجتماعی در آغاز به علت حس همبستگی، مشارکت و اعتماد جمعی که ایجاد می‌کنند، سرمایه اجتماعی را بالا می‌برند)، تا سال‌های پایانی جنگ نیز در حد قابل قبولی بوده است. اما پس از آن به‌طور تدریجی کاهش پیدا کرده است. گرچه این کاهش به‌طور مستقیم قابل اندازه‌گیری نیست، اما شاخص‌های مربوط به ناهنجاری‌ها و کنش‌های منفی اجتماعی بیانگر چنین روندی در ایران است. تعداد پرونده‌هایی که هر سال در دستگاه قضایی مورد بررسی قرار می‌گیرد، می‌تواند شاخصی از وضعیت ناهنجاری‌ها و منازعات اجتماعی باشد.

شواهد آماری حاکی از آن است که در سال 1358 تعداد زندانیان کشور در هر یک میلیون نفر 138 نفر بوده است. این رقم در تمام طول سال‌های پس از انقلاب روند افزایشی داشته است. تا اینکه در سال 1386 به حدود 2100 زندانی در هر میلیون نفر جمعیت می‌رسد. (بیش از پانزده برابر). شاخص‌های بسیار دیگری مانند شاخص تعداد طلاق، خودکشی، مهاجرت، اعتیاد، تصادفات رانندگی و نظایر آنها می‌توانند به عنوان شاخصی برای بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی به کار روند. بررسی اجمالی شاخص‌های یاد شده در ایران مؤید کاهش سرمایه اجتماعی است. مثلاً در سال 1368 به ازاء هر 14 ازدواج یک طلاق رخ می‌داده است، در حالی که در سال 1382 به ازاء هر 9 ازدواج یک طلاق رخ داده است. (سالنامه‌های آماری کشور، مرکز آمار ایران، آمارهای حیاتی جمعیت، 1382-1386)

با کاهش سرمایه اجتماعی انتظار می‌رود ناهنجاری‌ها، بزهکاری‌ها و منازعات اجتماعی افزایش یابد. و این بر ثبات سیاسی و توسعه سیاسی تأثیر منفی دارد. لذا سرمایه اجتماعی از

مفاهیمی است که تأثیرات مستقیمی بر حوزه سیاست دارد و این جنبه‌ای است که اتفاقاً مورد غفلت واقع شده. و مسئله دیگری که وجود دارد این است که عموماً راهکارهایی که برای افزایش سرمایه اجتماعی ارائه شده، زاده متن‌های اجتماعی غرب است. در حالی که اهمیت نظری و کاربردی سرمایه اجتماعی اقتضای تلاش برای درک بومی آن را دارد. لذا هدف این رساله، پرداختن به سرمایه اجتماعی در ایران با توجه به مبانی دینی این سرزمین است. بدین‌منظور این رساله به دنبال بررسی ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید سرمایه اجتماعی در ایران است. در توضیح اندیشه سیاسی اسلام، این نکته را باید بگوئیم که منظور از «اندیشه سیاسی» هم عطف توجه به منظومه‌ای فلسفی است که کلیت و شمول داشته باشد (نظریه)، و هم عقاید و آرای سیاسی را به مثابه فعل سیاسی در برگیرد. اندیشه سیاسی اسلام در این رساله، اعم از فلسفه سیاسی، کلام سیاسی و فقه سیاسی اسلام می‌باشد.

2. اهمیت و فایده تحقیق

مفهوم «سرمایه اجتماعی» هم می‌تواند، جامعه‌شناسان را در بررسی علمی نابسامانی‌های جامعه امروز یاری رساند و هم قادر است همانند «شاه کلیدی» در دست سیاست‌گذاران و مدیران اجرایی جامعه، زمینه مبارزه درست با این نابسامانی‌ها را فراهم آورد.

شرایط تازه منطقه‌ای و جهانی می‌طلبد توان ملی را از ناحیه سرمایه اجتماعی هر چه بیشتر تقویت کنیم تا از این طریق بتوانیم بر تحریم‌های اعمال شده بر ضد نظام اسلامی در حوزه‌های مرتبط با سرمایه‌های فیزیکی، مالی و انسانی فایز شویم. در چنین حالتی وجود سرمایه اجتماعی مبتنی بر مبانی فکری این جامعه است که می‌تواند راه‌گشای ما باشد. سرمایه اجتماعی که در جهان امروز رایج است، سرمایه اجتماعی متدانیه است که مقید به اخلاق و معنویت نیست. اما سرمایه اجتماعی متعالیه، مبتنی بر اخلاق و معنویت و ارزش‌های دینی و فضیلت است. جامعیت سیاست متعالیه با تمام ابعادی که دارد می‌تواند به بهترین وجه در تأمین نیازهای مادی و معنوی انسان کمک کند. و این توانایی را فراهم سازد که به حل بحران‌های اجتماعی کمک کند. لذا آشنایی با سرمایه اجتماعی مبتنی بر سیاست متعالیه برآمده از دل اندیشه سیاسی اسلام، ضرورت پژوهش را مشخص می‌کند.

3. سابقه تحقیق

به جهت آنکه قدمت مطالعات درباره موضوع سرمایه اجتماعی در دهه 1990 به بعد است، در ایران نیز مطالعات گسترده و قابل توجهی در حوزه موضوعی فوق- به ویژه ارتباط سرمایه اجتماعی با آموزه های دینی و دین داری- انجام نگرفته است. در ذیل، برخی از مطالعات انجام شده که ارتباط نزدیکتری با موضوع این پژوهش دارند، بیان شده است.

3-1. سرمایه اجتماعی در آموزه های اسلامی:

محمد علینی در این کتاب تلاش دارد تا سرمایه اجتماعی را از درون آموزه های اسلامی استخراج کند. در این راستا آموزه های اعتقادی اسلام در بعد ذهنی سرمایه اجتماعی در سطوح خرد و کلان و آموزه های اخلاقی و فقهی اسلام در ابعاد ذهنی و عینی در سطوح خرد و کلان تبیین شده. نویسنده معتقد است در آموزه های اعتقادی اسلام، مولفه های ذهنی درباره ایمان و باور وجود دارد که بازگشت همه به اصل توحید و یکتاپرستی است. فرد موحد با اقرار به یگانگی خداوند و باور به حضور و نظارت وی، تمامی روابط و پیوندهای خود را در جهت رضایت الهی در سطح خانواده، خویشان، دوستان، همسایگان و بین مسلمانان، مومنان و سایر انسانها تنظیم خواهد کرد. در آموزه های اخلاقی اسلام، مؤلفه ها و شاخص هایی در زمینه اتصاف به فضایل و پرهیز از رذایل وجود دارد که شخص مسلمان با عمل به دستورهای اخلاقی و برخورد شایسته و نیکو سبب می شود سرمایه اجتماعی مطلوب در ارتباط مثبت و سازنده با دیگران شکل بگیرد و موجب افزایش و تقویت آن گردد. در واقع رابطه مومنان با یکدیگر بر اساس آموزه های اسلامی، رابطه ای هم دلانه و خیرخواهانه است. در آموزه های فقهی اسلام، مولفه ها و شاخص هایی در بعد عینی وجود دارد. آنچه در تعالیم اسلام نمود پررنگ دارد توجه به احکام اجتماعی است. تأکید بر نماز جماعت، نماز جمعه و حج اهمیت ارتباط بین مسلمانان را نشان می دهد که سرمایه اجتماعی درون گروهی را نشان می دهد. انفاق، زکات، خمس، صدقه، قرض و ... غیر مسلمانان را دربر می-گیرد که این امر به افزایش سرمایه اجتماعی بین گروهی منجر می شود.

کتاب مذکور همانند این رساله به سرمایه اجتماعی در آموزه های اسلامی پرداخته، اما این دو کار با هم متفاوت است. زیرا این رساله مولفه های سرمایه اجتماعی در ایران را با چارچوب علل اربعه بررسی می کند در حالی که کتاب علینی سرمایه اجتماعی را با چارچوب تقسیم بندی

سه گانه علوم بررسی کرده و همچنین به ایران نیز نپرداخته است. مهم ترین تفاوت رساله مورد نظر با این کتاب این است که جنبه های سیاسی سرمایه اجتماعی مورد توجه رساله است. در حالی که در کتاب آقای علینی سرمایه اجتماعی با بعد اجتماعی مد نظر است (علینی، 1391)

3-2. منابع قدرت نرم؛ سرمایه اجتماعی در اسلام:

از نظر محسن ردادی آنچه در تولید سرمایه اجتماعی اهمیت دارد، وجود ارتباط متقابل میان اعضای جامعه است. این ارتباط باید دوطرفه باشد. برخی از مولفه هایی که چنین ارتباط هایی را در اسلام تقویت می کند عبارتند از: عوامل دوستی زا، تفکر یکپارچگی امت اسلامی، اصل توبه اجتماعی. برخی هنجارها نیز در اسلام وجود دارند که موجب ترویج سرمایه اجتماعی می گردند. این هنجارها عبارتند از: عدالت، ایثار، تزاید خوبی. اما محور مباحث ایشان با این رساله متفاوت است. آقای ردادی نیز از منظر سیاسی نگاه نکرده. ضمن اینکه بیشتر به بحث تقوای فردی پرداخته است. لذا بیشتر اخلاقی است. همچنین به ایران نپرداخته است. (ردادی، 1389)

3-3. بررسی رابطه دین داری و اعتماد سیاسی:

اعتماد سیاسی که موضوع رساله فریبا شایگان است به رابطه مردم و دولت می پردازد. شایگان در این رساله بیان می کند، تحقیقات صورت گرفته حکایت از روند نزولی اعتماد سیاسی از اول انقلاب تاکنون دارد. دین داری بر ایجاد اعتماد سیاسی نقش دارد. برای آزمون فرضیه با استفاده از روش پیمایشی، داده ها از یک نمونه 630 نفره بیست سال به بالای تهرانی جمع آوری شده. نتایج تحقیق نشان داد که اعتماد سیاسی پاسخگویان در حد متوسط (چهل و دو درصد) و اعتماد به نظام سیاسی بیشتر از اعتماد به نهادها و کنش گران سیاسی است. میزان دین داری افراد بر اعتماد سیاسی آنان تأثیر دارد و اعتماد سیاسی دین داران رادیکال بیشتر و دین داران سکولار کمتر از سایر انواع دین داران (تجددگرایان و عوام) است. تأثیر سایر متغیرهای کنترل بر رابطه دین داری و اعتماد سیاسی تأیید شد و در کل هم بستگی میزان دین داری و اعتماد سیاسی با تفکیک تأثیر سایر متغیرها (بیست و هشت درصد) بود. (شایگان، 1386) این رساله فقط به یکی از مولفه های سیاسی سرمایه اجتماعی پرداخته. لذا نمی تواند مطلب مورد نظر این رساله را پوشش دهد.

3-4. دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی و فرهنگی:

محمود کتابی، محمد گنجی، یعقوب احمدی و رضا معصومی در این مقاله، سرمایه اجتماعی را یکی از پیش فرض‌های اساسی توسعه بیان می‌کنند. به باور آنان تکوین سرمایه اجتماعی مستلزم وجود عواملی چند است که یکی از آن‌ها، دین و فرهنگ دینی است. دین به عنوان ارزشی متعالی با کارکردهایی چون انضباط بخشی، حیات بخشی و انسجام بخشی ساز و کارهایی را موجب می‌شود که در قالب آنها سرمایه اجتماعی شکل می‌گیرد. مؤلفان در بیان «نقش دین در تکوین سرمایه اجتماعی» دین را یکی از عوامل سازنده کارکردهایی می‌دانند که سرمایه اجتماعی نیز به نوعی آنها را دارد. آنان با مبنا قرار دادن مدل «گلاک و استارک» در تعریف عملیاتی دین‌داری و بین دیدگاه اندیشوران و متفکران جامعه شناسی دین درباره کارکردهای دین، بیان می‌کنند که دین می‌تواند در انسجام بخشی، تسهیل در جامعه پذیری، تعریف ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، تحکیم عواطف مشترک، تقویت پایه‌های کنترل اجتماعی، افزایش آرامش خاطر، تقویت روحیه گروهی، همکاری و تعاون، برقراری کنش‌های اجتماعی مبتنی بر اعتماد و صداقت، تثبیت احساس تعهد و التزام، گسترش و تقویت مشارکت فعالانه نقش موثری ایفا کند. نویسندگان بعد از مشخص شدن رابطه دین و سرمایه اجتماعی در پاسخ به این سوال که دین چگونه و از چه راه‌هایی می‌تواند در ایجاد سرمایه اجتماعی موثر واقع شود، خاطر نشان می‌کنند که نهادهای مذهبی می‌توانند حداقل با توسل به سه مجموعه از سازوکارها در ایجاد سرمایه اجتماعی موثر باشند که عبارتند از:

- 1- نهادهای مذهبی این ایده را تبلیغ می‌کنند که روابط مثبت و حسنه در میان اعضای خانواده و افراد جامعه امری قابل تحسین و ستودنی است.
  - 2- نهادهای مذهبی از مکانیزم‌هایی استفاده می‌کنند که از آن طریق به حمایت رسمی از افراد و خانواده‌ها می‌پردازند.
  - 3- نقش مذهب در ایجاد فروبستگی در رابطه اجتماعی از طریق متصل کردن دوستان و اعضای خانواده در یک گروه اجتماعی همانند است.
- نویسندگان مقاله با توجه به وجود ارتباط بین مذهب و سرمایه اجتماعی چنین نتیجه‌گیری می‌کنند که «هر چه افراد یک جامعه مذهبی‌تر می‌باشند به همان نسبت سرمایه اجتماعی آنان نیز افزایش خواهد یافت». هم‌چنین در خصوص رابطه بین سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی و

فرهنگی نیز بر این اصل تأکید می‌کنند که هرچه میزان سرمایه اجتماعی بیشتر باشد، توسعه فرهنگی و اجتماعی نیز به تبع آن بیشتر شکل خواهد گرفت». (کتابی و دیگران، 1383) بیشتر دغدغه نویسندگان این مقاله بحث توسعه است و مسائل ایران را نیز پوشش نداده است.

3-5. دین و سرمایه اجتماعی:

نویسنده ضمن آنکه بیان می‌کند «نظریه سرمایه اجتماعی» از مباحثی است که افرادی هم چون کلمن، پیروردیو و پوتنام بدان پرداخته‌اند. در دیدگاه بوردیو، دین عنصری اجتماعی تلقی می‌شود که باید در شبکه ارتباطی ویژه‌ای مورد توجه و تأکید قرار گیرد. محقق تصریح می‌کند مفاهیم اجتماعی که بوردیو مطرح کرده است، نزدیکی‌های زیادی با اندیشه‌های اسلامی دارد و به همین سبب است که در جوامع اسلامی از جمله ایران مورد توجه قرار گرفته است. البته دو دیدگاه اسلام و بوردیو از یک جنس و ماهیت نیستند. بر این اساس به منظور نشان دادن تفاوت ریشه‌ای بین دو دیدگاه مذکور، محقق سه مفهوم «شادی»، «عدالت اجتماعی - اقتصادی» و «تشکل و مشارکت پذیری» را با نگاه اسلامی مطرح کرده است، تا این تفاوت‌ها به خوبی آشکار شوند. (خلقیان، 1387) این مقاله فقط به صورت کلی به نقش دین در سرمایه اجتماعی پرداخته است.

4. نوآوری

بررسی ظرفیت اندیشه سیاسی اسلامی در حوزه سرمایه اجتماعی و ارائه نظریه سرمایه اجتماعی مبتنی بر اندیشه سیاسی اسلام جنبه نوآوری پژوهش است.

5. سوال اصلی

ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام، برای تولید سرمایه اجتماعی در ایران معاصر¹ چیست؟

6. سوال‌های فرعی

1- ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید منابع سرمایه اجتماعی در ایران معاصر

چیست؟

---

1. ایران به عنوان مورد مطالعه مد نظر است. منظور از ایران معاصر از حول و حوش مشروطه تاکنون است.

- 2- ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید و تقویت انواع، سطوح و ابعاد سرمایه اجتماعی در ایران معاصر چیست؟
- 3- ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید و تقویت سرمایه اجتماعی در حوزه کارگزاران و نهادها در ایران معاصر چیست؟
- 4- ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام در تعیین اهداف و غایات سرمایه اجتماعی در ایران معاصر چیست؟

7. اهداف تحقیق

7-1. هدف کلی

1. شناسایی ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام در تولید سرمایه اجتماعی در ایران

7-2. اهداف جزئی

1. شناسایی منابع و مبانی فکری سرمایه اجتماعی در اندیشه سیاسی اسلام
2. شناسایی سطوح، انواع و ابعاد سرمایه اجتماعی در اندیشه سیاسی اسلام
3. شناسایی نقش کارگزاران، نهادهای سیاسی در تولید سرمایه اجتماعی در اندیشه سیاسی

اسلام

4. شناسایی اهداف و نتایج سرمایه اجتماعی در اندیشه سیاسی اسلام

8. الگوی تحلیل

الگوی تحلیل مورد نظر این رساله، الگوی علل اربعه است. به نظر حکما و فلاسفه، هر امر حادثی نیازمند چهار علت است: علت مادی، صوری، فاعلی و غایی. مباحث مربوط به علت و معلول یکی از بحث‌های مهم فلسفی است که در مکتب‌های مختلف فلسفی به آن پرداخته‌اند. مثل مکتب مشاء، مکتب اشراق، مکتب یمانی و به خصوص حکمت متعالیه که از همه مکتب‌های فلسفی زوایای بحث را بهتر باز کرده است.

علت در تقسیم اولی، به دو قسم تامه و غیر تامه منقسم می‌شود. علت تامه همان است که معلول به غیر آن محتاج نیست و وجود آن تمام نیاز معلول را تأمین می‌کند. با وجود علت تامه، معلول محقق است و با عدم علت تامه، معلول نخواهد بود. بین علت تامه با معلول، در هر دو

طرف وجود و عدم تلازم است؛ اما علت ناقصه در طرف وجود، با معلول تلازم ندارد؛ ولی بدون آن، معلول محقق نمی شود. (جوادی آملی، 1387، ج 2: 154)

بر اساس احتیاج و تلازمی که بین علت و معلول است دو مفهوم برای علت بیان شده است: مفهوم نخست آن است که علت چیزی است که از وجود آن، وجود چیز دیگر و از عدم آن، عدم چیز دیگر پدید می آید؛ یعنی بین علت و معلول، تلازم وجودی و تلازم عدمی است. این تفسیر ناظر به علت تامه است. مفهوم دوم این است که علت چیزی است که بین آن و شیء دیگر تلازم عدمی است؛ اما تلازم وجودی نیست؛ یعنی با وجود علت، ممکن است شیء دیگر نباشد. این تفسیر ناظر به علت ناقصه است. (همان)

علت ناقصه به چهار قسم تقسیم شده است. در تقسیم علت ناقصه به چهار قسم، گفته شده است: علت یا جزء معلول است یا خارج از معلول. اگر جزء معلول باشد یا حیثیت فعلی معلول را تأمین می کند یا حیثیت بالقوه آن را. معلولی که دارای حیثیت قوه و فعل است، در مدار طبیعت قرار دارد. علتی که حیثیت فعل را تأمین می کند، صورت، و علتی که حیثیت قوه آن را تأمین می کند، ماده نامیده می شود. علت اگر جزء معلول نباشد، یا مبدأ و منشأ پیدایش معلول است، در این صورت، فاعل است. یا غایت پیدایش اوست، در این صورت غایت خواهد بود. (55)

اجزای مرکب در ترکیب حقیقی و ترکیب اعتباری مانند ترکیب عرض و معروض یک نسبت با مرکب و یک نسبت در قیاس با یکدیگر دارند. ماده نسبت به مرکب حقیقی علت مادی، و صورت نسبت به مرکب حقیقی علت صوری، و نیز موضوع نسبت به مرکب اعتباری، علت مادی یا به منزله علت مادی و عرض نسبت به مرکب اعتباری، علت صوری یا به منزله علت صوری است؛ اما صورت در قیاس با ماده علت صوری نیست؛ البته برای صورت نسبت به ماده نوع دیگری از علّیت که عبارت از علت فاعلی است، ثابت می شود. صورت در فاعل بودن نسبت به ماده مشارک، فاعل دیگری است که مقارن با آن نبوده و مجرد از ماده است. (همان)

صورت گرچه شریک علت فاعلی ماده است؛ لیکن ماده هیچ نوع فاعلیتی نسبت به صورت نمی تواند داشته باشد، زیرا ماده که قابل و بالقوه است، به اعتبار ذات خود فعلیتی ندارد و به این اعتبار، علّیتی برای آن تصور نمی شود. ماده در فعلیت خود، به صورت اعتماد می کند، و به همین لحاظ علّیت برای مرکب حقیقی یا حتی علّیت برای عرضی که عارض بر مرکب می شود، پیدا

می کند و علت مادی مرکب خوانده می شود. موضوع و عرض، در قیاس با یکدیگر، علت یا در حکم علت مادی و صوری نیستند؛ اما در مواردی که عرض با معروض ترکیب اعتباری تشکیل می دهد، موضوع که ماده یا در حکم ماده است، در سلسله علل فاعلی و علت قریب عرض است؛ اما عرض، سبب قریب و بی واسطه مرکب اعتباری است. (56)

علت فاعلی و غایی هر یک از جهتی علت دیگری است، علت فاعلی، سبب و علت تحقق غایت در خارج است، و علت غایی علت و سبب فاعل شدن فاعل است. تدقیق در نسبت علت فاعلی و غایی با یکدیگر، این حقیقت را نشان می دهد که علت غایی به علت فاعلی باز می گردد. علت غایی بودن علت غایی، به دلیل ملاحظه علت در قوس صعود از پایین است، وگرنه علت غایی در قوس نزول از بالا، همان علت فاعلی فاعل است و فاعل پس از وجود علمی غایت، فعل را انجام می دهد (همان).

با توجه به آنچه آمد، وقتی درباره پدیده ای که نبوده و حادث شده، پرسش می کنیم، در واقع از این چهار علت سوال کرده ایم. از این منظر وقتی از سرمایه اجتماعی پرس و جو می کنیم، چهار پرسش زیر مدنظر است: 1. علت مادی سرمایه اجتماعی چیست؟ 2. علت صوری سرمایه اجتماعی چیست؟ 3. علت فاعلی سرمایه اجتماعی چیست؟ 4. علت غایی سرمایه اجتماعی چیست؟

علت مادی سرمایه اجتماعی، مبانی و عناصر سرمایه اجتماعی است که در فصل دوم به آن می پردازیم. علت صوری سرمایه اجتماعی، سطوح، ابعاد و انواع سرمایه اجتماعی را بررسی می کند که فصل سوم عهده دار آن است. علت فاعلی سرمایه اجتماعی، کارگزاران و نهادها هستند که فصل چهارم به آن می پردازد. و فصل پنجم، غایات و اهداف سرمایه اجتماعی را بررسی می کند.

9. پیش فرض ها

- 1- اندیشه اسلام دارای ظرفیت در تولید و تقویت سرمایه اجتماعی است.
- 2- هر امر حادثی نیازمند چهار علت است: علت مادی، صوری، فاعلی و غایی. سرمایه اجتماعی نیز دارای این چهار علت است.

10. روش انجام تحقیق

روش تحقیق تحلیل محتوای کیفی جهت دار است. یعنی براساس الگوی تحلیل (علل اربعه)

محورهایی استخراج و بر اندیشه سیاسی اسلام عرضه و متناظر با آنها اطلاعات مورد نیاز گردآوری شده است.

11. سازماندهی تحقیق

فصل اول : مفاهیم و چارچوب نظری

فصل دوم: ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید مبانی و منابع سرمایه اجتماعی در ایران معاصر

فصل سوم: ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام در تولید و تقویت سطوح، انواع و ابعاد سرمایه اجتماعی در ایران معاصر

فصل چهارم: ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام برای تولید و تقویت سرمایه اجتماعی در ایران معاصر در حوزه کارگزاران و نهادهای سیاسی

فصل پنجم: ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام در تعیین اهداف و غایات سرمایه اجتماعی در ایران معاصر

فصل اول:

مفاهیم و چارچوب نظری

مقدمه

«سرمایه اجتماعی» جوهر و بنیان جامعه نوین محسوب می شود که از طریق فرایند ایجاد ارتباط و اعتماد در شبکه‌های ارتباطی در جامعه فردگرایی نوین مانع ذره‌ای شدن جامعه، از خودبیبگانگی و رشد فزاینده انحرافات اجتماعی گردیده و کنش را تسهیل می کند. مسئله نگرانی از تهدید نفع طلبی‌های فردگرایانه، کاهش تعهدات شهروندی و مسئولیت اجتماعی، شخصی شدن گفتمان‌ها و پروژه‌های زندگی و به تعبیری از دست دادن تدریجی زبان مشترک باعث توجه ویژه به سرمایه اجتماعی شده است.

سرمایه اجتماعی از مفاهیم نوپدید در حوزه مطالعات اجتماعی و اقتصادی در سطح جهان و در داخل کشور است. که به دلیل خصلت ذاتی مفاهیم علوم اجتماعی، تعریف واحدی را پذیرا نیست. و به عنوان مفهومی میان رشته‌ای، تقریباً در تبیین مسائل و موضوعات مطرح در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مورد توجه واقع شده است. تبیین مسائل سیاسی مدنظر رساله است.

1. الگوی تحلیل: علل اربعه

علل اربعه و تقسیمات آن، الگوی تحلیل رساله است. این روش شناخت با معرفت‌شناسی اسلامی سازگار است. در دوران ماقبل مدرن در بررسی و شناخت پدیده‌ها این الگو مورد توجه قرار می گرفت، ولی در معرفت‌شناسی مدرنیته، چرایی حوادث بی‌اهمیت تلقی شد و علت فاعلی و غایی مود بی‌توجهی قرار گرفت. لذا در دوران مدرن، چگونگی (ماده و صورت) بررسی می شد. اما غایت خلقت و عامل خلقت بی‌اهمیت تلقی می شد. در این رساله، سرمایه اجتماعی با چهار علت بررسی می شود. و علل فاعلی و غایی جهان هستی در کانون توجه قرار می گیرد. البته علل چهارگانه ارسطویی با نگاه توحیدی و الهی راهنمای عمل قرار خواهد گرفت.

مباحث علت و معلول نظام هستی را به دو قسم تقسیم می کند: 1- علت 2- معلول. هیچ

چیزی در هستی وجود ندارد که خارج از حیظه علت و معلول باشد. البته بیشتر بحث‌ها در پیرامون علت می‌چرخد. علت اطاعت مردم از نظام سیاسی چیست؟ علت ثبات نظام سیاسی چیست؟ علت افزایش جرم و بزهکاری چیست؟ علت کاهش امنیت چیست؟ و هزاران علت دیگر. علم و دانش به دنبال کشف رابطه علت و معلول می‌باشد.

نخستین فردی که سعی در تئوری‌پردازی معنای علیت داشته، ارسطو است. او علت را چهار قسم می‌داند، فاعلی، غائی، صوری و مادی. (ارسطو، 1385: 129-130) بعد از او این بحث در میان فلاسفه بعدی وجود داشت. اما استفاده از آن فقط در فلسفه بود. فارابی اولین فیلسوفی است که علل اربعه را وارد مباحث سیاسی کرد. او در کتاب اندیشه‌های اهل مدینه فاضله از الگوی علل اربعه استفاده کرد. او انواع نظام سیاسی را با الگوی علت غایی توضیح داده و سعی داشت یک نظام فلسفی الهی بر مبنای علیت ارائه کند. (فارابی، 1361: 255-326) تعریفی که فارابی از علیت ارائه می‌کند، بیان‌گر تفاوت نگاه الهی و طبیعی به این مسئله است. « هر آنچه از معلول منفک شود، دیگر علت نخواهد بود؛ بلکه معد قلمداد می‌شود. » (آل یاسین، 1405: 375) فخر رازی نخستین گام را برای تبیین معنایی از علیت برداشت که در بردارنده اقسام چهارگانه علت بود. (375)

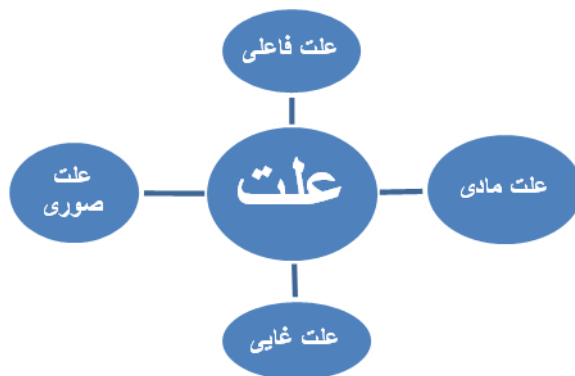
علت به دو قسم تامه و غیر تامه تقسیم می‌شود. علت تامه علتی است که معلول به غیر آن محتاج نیست و وجود آن تمام نیاز معلول را تأمین می‌کند. با وجود علت تامه، معلول محقق است و با عدم علت تامه، معلول نخواهد بود. بین علت تامه با معلول، در هر دو طرف وجود و عدم تلازم است؛ اما علت ناقصه در طرف وجود، با معلول تلازم ندارد؛ ولی بدون آن، معلول محقق نمی‌شود. (جوادی آملی، 1386، ج 2: 154) علت ناقصه به چهار قسم تقسیم شده است. آیت الله جوادی آملی در تقسیم علت ناقصه به چهار قسم، گفته است:

«علت یا جزء معلول است یا خارج از معلول. اگر جزء معلول باشد یا حیثیت فعلی معلول را تأمین می‌کند یا حیثیت بالقوه آن را. معلولی که دارای حیثیت قوه و فعل است، در مدار طبیعت قرار دارد. علتی که حیثیت فعل را تأمین می‌کند، صورت، و علتی که حیثیت قوه آن را تأمین می‌کند، ماده نامیده می‌شود. علت اگر جزء معلول نباشد، یا مبدأ و منشأ پیدایش معلول است، در این صورت، فاعل است. یا غایت پیدایش اوست، در این صورت غایت خواهد بود.» (همان، ص 55)

اجزای مرکب یک نسبت با مرکب و یک نسبت در قیاس با یکدیگر دارند. صورت گرچه

شریک علت فاعلی ماده است؛ لیکن ماده هیچ نوع فاعلیتی نسبت به صورت ندارد، زیرا ماده که قابل و بالقوه است، به اعتبار ذات خود فعلیتی ندارد و به همین دلیل، علتی برای آن نمی توان تصور کرد. ماده در فعلیت خود به صورت، اعتماد می کند و به همین دلیل علت برای مرکب حقیقی می شود و علت مادی مرکب خوانده می شود. موضوع و عرض در مقایسه با هم، علت مادی و صورتی نیستند؛ اما در مواردی که عرض با معروض ترکیب اعتباری ایجاد می کند، موضوع که ماده یا در حکم ماده است، در سلسله علل فاعلی و علت قریب عرض قرار می گیرد؛ اما عرض، سبب قریب و بی واسطه مرکب اعتباری می شود. (همان، ص 56)

علت فاعلی و غایی هر یک از جهتی علت دیگری است، علت فاعلی، سبب و علت تحقق غایت در خارج است، و علت غایی علت و سبب فاعل شدن فاعل است. با دقت در نسبت علت فاعلی و غایی با یکدیگر، این نکته را درمی یابیم که علت غایی به علت فاعلی باز می گردد. (همان)

1-1. علت فاعلی و اقسام آن

علت فاعلی موجودی است که موجود دیگر یا به عبارتی همان معلول از آن به وجود می آید. در معنای عامش شامل تمام فاعل های طبیعی که در حرکات و دگرگونی های اجسام مؤثرند نیز می شود. (مصباح یزدی، 1373، ج 2، مقاله ماده و صورت) ملاصدرا علت فاعلی را این گونه تعریف می کنند:

«چیزی است که وجود شیء به آن است، مانند نجار برای تخت» (ملاصدرا، 1387: 75-

(76)

با مروری بر کارهای روزمره خود و دیگران، متوجه علت فاعلی می شویم. وقتی یک بنا، ساختمانی را می سازد یا آشپزی از مواد خام، غذایی می پزد، بدیهی است اینها علت فاعل ساختمان

و غذا هستند. همچنین با مشاهده زمین لرزه، سرد و گرم شدن هوا و رشد گیاهان متوجه علت فاعلی می شویم.

«فلاسفه پیشین اقسام علت فاعلی را این گونه تبیین می کردند که دو نوع فعل و تاثیر در جهان وجود دارد: یکی فعل ارادی است که موجودات زنده و ذی شعور با اراده خودشان آن را انجام می دهند که جهت حرکت و سایر ویژگیهای تابع اراده فاعل است. مانند افعال اختیاری انسان که به صورتهای گوناگونی تحقق پیدا می کند. و دیگری فعل و تاثیری است که از موجودات بی شعور و بی اراده سر می زند و همواره یک نواخت و بی اختلاف است .

آنان برای هر نوعی از موجودات جسمانی طبیعت خاصی قائل بودند که ذاتا اقتضاء خاص خودش را دارد مانند هر یک از انواع عناصر چهارگانه خاک و آب و هوا و آتش که مقتضی مکان طبیعی و کیفیات طبیعی خاصی هستند. به طوری که اگر مثلا بواسطه عامل خارجی در مکان دیگری قرار بگیرند در اثر میل طبیعی به سوی مکان اصلی خودشان حرکت می کنند و بدین ترتیب سقوط سنگ و ریزش باران و بالا رفتن شعله آتش را توجیه می کردند و طبیعت را مبدأ حرکت معرفی می کردند.

سپس به این دلیل که گاهی حرکات و آثاری در اشیاء بر خلاف مقتضای طبیعتشان پدید می آید، مثلا در اثر وزش باد گرد و غبار به سوی آسمان بلند می شود، قسم سومی از افعال را بنام فعل قسری اثبات کردند و آن را به طبیعت مقسور نسبت دادند و معتقد شدند که گرد و غبار که از جنس خاک است با حرکت قسری بسوی آسمان می رود و با حرکت طبیعی به زمین بر می گردد و در مورد چنین حرکاتی معتقد بودند که هیچگاه دوام نخواهد یافت.

از سوی دیگر با توجه به اینکه ممکن است فاعل با اراده ای نیز در اثر تسلط فاعل قوی تری مجبور شود که بر خلاف خواست خودش حرکت کند نوعی دیگر از فاعلیت را بنام فاعل جبری اثبات کردند که در مورد فاعل ارادی مانند فعل قسری نسبت به فاعل طبیعی است. فلاسفه اسلامی با تعمق و ژرف اندیشی بیشتری به فاعل ارادی پرداختند و نخست آن را به دو قسم تقسیم کردند یکی فاعل بالقصد و دیگری فاعل بالعنايه. اساس این تقسیم توجه به این فرق بین فاعلهای ارادی بود که گاهی نیاز به انگیزه ای زائد بر ذات خودشان دارند مانند انسان که برای اینکه با اراده خودش از جایی به جایی حرکت کند باید انگیزه ای در او پدید آید و این قسم را فاعل بالقصد نامیدند و گاهی فاعل ارادی نیازی به پدید آمدن انگیزه ای ندارد و آن را فاعل بالعنايه

نام‌گذاری کردند و فاعلیت‌خدای متعال را از قسم دوم دانستند.

اشراقیین با دقت بیشتری نوعی دیگر از فاعل علمی و اختیاری را ثابت کردند که علم تفصیلی فاعل به فعلش عین خود آن است مانند علم تفصیلی انسان به صورتهای ذهنی خودش که عین همان صورتهای است و قبل از تحقق آنها فقط علمی اجمالی به آنها دارد و علم تفصیلی به آنها ندارد. بنابراین لازم نیست که برای تصور چیزی، قبلاً تصویری از تصور خودش وجود داشته باشد و چنین فاعلیتی را فاعلیت بالرضا نامیدند که فاعلیت الهی را از این قبیل دانستند. (مصباح یزدی، جلد 2، 1373، مقاله ماده و صورت)

بنابراین فاعل اقسام مختلفی دارد، که عبارتند از: فاعل بالقوه یا بالفعل، عام یا خاص، قریب یا بعید، کلی و جزئی. صدرالمتألهین در رابطه با دسته‌بندی علت فاعلی چنین نقل می‌کند:

« حکما گفته‌اند که فاعل یا فاعل بالقوه است مانند زمانی که هنوز تأثیر نگذاشته است و یا فاعل بالفعل است مانند آن‌گاه که تأثیر گذاشته است. نیز گفته‌اند: فاعل یا فاعل کلی است مانند فاعل مطلق و یا جزئی است همانند فاعل محسوس. نیز گفته‌اند فاعل یا فاعل عام است مانند این که بگوئیم « سازنده‌ای علت تخت است » و یا فاعل خاص است مانند آن که بگوئیم « این نجار تخت را ساخته است » و نیز گفته‌اند فاعل یا فاعل قریب است مانند فاعلیت صورت برای هیولا و یا مانند فاعلیت عفونت برای تب، یا فاعل بعید است مانند عقل فعال نسبت به سایر موجودات » (صدرالمتألهین، 1360: 75-76).

علت فاعلی در تقسیم‌بندی خاص، به فاعل مجبور و مختار تقسیم می‌شود. فاعل مجبور سه قسم است: 1- فاعل بالطبع: فاعل بالطبع فاعلی است که بدون علم و اختیار و بر اثر طبیعتش تأثیر می‌گذارد. مانند آتش در حرارت. 2- فاعل بالقسر: فاعلی است که بدون علم و اختیار، اثری که مخالف با طبیعت اوست از او صادر می‌شود. مانند رفتن جسم ثقیل به بالا. 3- فاعل بالجبر: فاعلی است که فعلی بدون اختیار از او صادر می‌گردد. در حالی که به ذات خود در انجام و عدم انجام آن کار مختار باشد. مثل برانگیختن شخصی برای انجام کاری که بر خلاف میل اوست. (مصلح، بی‌تا: 92-93)

فاعل مختار نیز منقسم به سه قسم است. 1- فاعل بالقصد که با علم و اراده عملی را انجام می‌دهد که در ذات خود، قادر به انجام و ترک آن می‌باشد. 2- فاعل بالعنایه که علم او به وجود فعل مستلزم نبوت و تحقق او در خارج می‌شود. و از این فعل قصد و غرضی زائد بر ذات خود

ندارد. 3- فاعل بالتجلی یا بالرضا که علم او عین ذات اوست و سبب ایجاد معلوم می شود. و وجود خارجی معلوم به واسطه حضورش در برابر فاعل عین علم و تفصیل علم اجمالی ذاتی او باشد. صدرالمتألهین فاعلیت حق را فاعلیت بالرضا دانسته است. (جوادی آملی، 1386: ج 2: 89-90)

در عرصه سیاسی، علت حقیقی که باعث ایجاد وجود است، ذات باری تعالی است و غیر از آن هر چه هست معلول است. فاعلیت انسان سیاسی ذیل فاعلیت خداوند تعریف می شود. تمام اقسام علت فاعلی در سرمایه اجتماعی می تواند جاری باشد، چرا که همه نسبت به نفس انسان جاری است. اگر سیاست کارگزاران و نهادها، مطابق میل واراده مردم باشد، فاعلیت آن سیاستها بالطبع است. اگر تصمیمات و سیاستهای کارگزاران و نهادها سالم باشد، محصول فاعلیتهای بالرضا و یا بالتجلی خواهد بود. و نتیجه آن ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی است. اما در صورتی که سیاستهای کارگزاران و نهادها ناسالم باشد مانند سیاستهای استبدادی و دیکتاتوری، نتیجه آن فاعلیت بالقسر و فعلهای قسری خواهد بود. که باعث اعتمادسوزی در جامعه اسلامی و از بین رفتن سرمایه اجتماعی می شود. زیرا سیاست ما اگر مورد رضایت مردم باشد از مقبولیت برخوردار است و این مقبولیت اعتماد آفرین است. و باعث ایجاد سرمایه اجتماعی و در نتیجه توانمندسازی نظام سیاسی می شود.

1-2. علت غایی

« چیزی است که وجود شیء به خاطر آن است. مانند نیاز به نشستن بر روی تخت» (صدرالمتألهین شیرازی، 1387: 75) علت غایی سرمایه اجتماعی در اندیشه اسلامی اهدافی است که اندیشه اسلام برای سرمایه اجتماعی تعریف کرده است. غایات موجب صدور فعل از فاعل می شود. علت غایی به فاعل انگیزه می دهد تا کاری را انجام دهد. از این زاویه علت غایی بر سایر علل برتری دارد.

علت غایی به علت فاعلی برمی گردد و فاعلیت فاعل را تعمیم می کند. یعنی غایت در فاعلیت فاعل منشاء اثر است و هر چه منشاء اثر است فاعل است. پس در نظام کلی علت غایی همان علت فاعلی است. تغایر علت فاعلی و غایی تنها به اعتبار است. (جوادی آملی، ج 9، 1383: 339 - 337)

ذکر این نکته ضروری است که وقتی حکما می گویند هر چیزی علت غایی دارد منظور این

نیست که هر چیزی از آن جهت به وجود می آید که نفع و فایده‌ای از آن به فاعل یا دیگران برسد؛ بلکه باید گفت گاهی غایت به فعل نسبت داده می‌شود و پرسیده می‌شود غایت فعل چیست؟ و گاهی غایت به فاعل نسبت داده می‌شود و پرسیده می‌شود غایت فاعل چیست؟ اگر غایت به فعل نسبت داده شود به این معناست که آن فعل متوجه به سوی چیزی است که آن چیز کمال آن فعل محسوب می‌شود، یعنی فی حد ذاته نوعی حرکت دارد و لااقل از قوه به فعل رسیدن است و این فعل با داشتن نیرویی باطنی به سویی روان است که متمم و مکمل آن فعل است. این فعل جهت و نهایت دارد، اما نه جهت و نهایت فاعل بلکه جهت و نهایت حرکت فعل. همواره میان غایت و ذی غایت (مغی) یک رابطه طبیعی و تکوینی وجود دارد و آن این است که ذی غایت طبعاً متوجه و متحرک به سوی غایت خویش است و آن را جستجو می‌کند.

حکما معمولاً غایت را به دو معنا تفسیر می‌کنند: الف "ما الیه الحركه"؛ چیزی که حرکت به سوی اوست. ب - "ما لاجله الحركه"؛ چیزی که حرکت به خاطر اوست. ممکن است تصور شود که این معنی همان تصور عامه مردم درباره غایت است که رابطه غایت و ذی غایت را در ذهن فاعل جستجو می‌کنند و به عبارت دیگر با مصنوعات بشری قیاس می‌کنند. ولی این تصور غلط است. مقصود حکما این نیست که غایات طبیعی از آن جهت غایت به شمار می‌روند که فاعل، کل آنها را به خاطر یک شیء بخصوص به وجود آورده است بدون آنکه میان غایت و ذی غایت رابطه ذاتی وجود داشته باشد. بلکه از نظر حکما همان غایت به معنی اول از نظر فاعلی کل، مفهوم "ما لاجله" پیدا می‌کند. از نظر حکما علم فاعل کل به اشیا، علم به نظام است چنانکه هست، چون در متن واقعیت هستی مغی وابسته به غایت است و «به سوی غایت بودن» مقوم وجود است به طوری که اگر غایت نمی‌بود مغی هم نبود. قهراً از نظر علم فاعل، مغی به خاطر غایت و برای غایت است.

متکلمان رابطه غایت و ذی غایت را در ذهن فاعل جستجو می‌کنند آنچنان که در مصنوعات بشری وجود دارد. ولی حکیم میان خود فعل و غایت رابطه تکوینی برقرار می‌کند و رابطه ذهنی را جز علم به غایت و مغی چنانکه هست نمی‌داند. معنی "غایت به معنی لاجله" از نظر حکیم و متکلم متفاوت است. مالاجله از نظر متکلم که رابطه را اولاً و بالذات در ذهن فاعل جستجو می‌کند مفهوم محرکیت و باعثیت غایت نسبت به فاعل را می‌دهد ولی از نظر حکیم که نظام عینی و علمی را متطابق می‌داند به معنای علم علت به معلول است آنچنان که هست؛ زیرا

مغی در خارج و از لحاظ وجود تکوینی وابسته به غایت است و برای اوست و به سوی اوست و اگر غایت در خارج نباشد مغی هم که وجودی وابسته به اوست وجود ندارد. (مطهری ، 1422 ق، ج 2: 56-60)

مادیون و الهیون بر سر اصل علت غایی اختلاف نظر دارند. مادیون معتقدند اساساً اصل علت غایی در کار عالم دخالت ندارد ، بلکه مربوط به کارهای انسان (یا حیوانات) است و بس، آنهم نه همه کارهای انسان [بلکه] قسمتی از کارهای انسان، و تعمیم دادن آن به همه عالم کار نادرستی است. الهیون معتقد هستند که اصل علت غایی در تمام کارهای عالم حتی کارهای طبیعت بی جان دخالت دارد. (مطهری، 1373: 122)

استاد مطهری درباره رابطه علت فاعلی و علت غایی معتقدند:

«علت غایی به حسب ماهیت، علت فاعلی است و به حسب وجود معلول وی است. علت غایی به حسب وجود ذهنی، علت فاعلی است و به حسب وجود خارجی معلول وی است. یعنی وجود ذهنی علت غایی فاعل بالقوه را فاعل بالفعل می کند.» (مطهری، 1422ق، ج 2: 35، 41 و 42)

نکته دیگر مربوط به علت غایی این است که علت غایی مربوط به آینده است، و زمان حاضر هم با گذشته خودش مربوط است و هم با آینده خودش. و اگر آن آینده به هیچ وجه نمی بود و بنا نبود به وجود بیاید، گذشته نیز به وجود نمی آمد. (همان: 123) در مورد رابطه علت غایی و علت فاعلی باید گفت علت فاعلی و علت غایی نیز مانند علت مادی و علت صوری نوعی وحدت دارند؛ به این معنی که در برخی از موارد، فاعل به منزله غایت و غایت به منزله صورت فاعل است پس علت غایی مکمل و متمم علت فاعلی است.

1-3. علت صوری

علت صوری صورت و فعلیتی است که در ماده پدید می آید و منشأ آثار جدیدی در آن می شود؛ مانند صورت نباتی. علت صوری یکی از اقسام عمده و مهم علل به طور عام است. علت صوری و علت مادی از اقسام علل داخلی به حساب می آیند و مجموعاً وجود معلول را تشکیل می دهند. (مصباح، 1373، جلد 2: 20)

علت صوری:

«چیزی است که شیء به وسیله آن وجود پیدا می کند و با وجود آن، شیء بالقوه بالفعل

می شود مانند صورت تخت» (ملاصدرا، 1387: 75-76)

علت صوری در واقع فعلیتی است که یک شیء بالقوه در مراحل حرکت خود به دست می آورد. در یا تخت همان صورتی است که چوب قوه و استعداد به دست آوردن آن را دارد. یا غذا صورت ماده غذایی است. ماده و صورت هیچ گاه از یکدیگر جدا نیستند و همیشه با هم اند. اما ممکن است یک چیز در مقایسه با یک چیز ماده باشد و در مقایسه با چیز دیگر صورت باشد.

1-4. علت مادی

علت مادی در معنای اعم به این معناست که چیزی حامل استعداد شیء است. به چیزی که محل استعداد است ماده می گویند. (مطهری، 1386، ج 7: 347-348) ملاصدرا در تعریف علت مادی می گوید:

علت مادی «چیزی است که شیء از آن ایجاد می شود مانند چوب برای تخت و همان چیزی است که شیء با آن بالقوه است» (ملاصدرا، 1387: 75-76)

نجاری را در نظر بگیرید که از چوب تخت می سازد. ماده در این مثال چوب است. که وجود بالقوه و مایه اولیه است که در اثر تغییر و تحول به فعلیت می رسد. یا دانه نخود در دل خاک ماده اولیه ای است برای یک بوته نخود. مواد غذایی در زیر دست یک آشپز ماده ای است که از مرحله قوه به فعل می رسد و به غذا تبدیل می شود. پس علت مادی وجود استعداد در یک چیز است که به صورت تدریجی بر اثر دخالت خارجی یا بر اثر طبیعت درونی خود به مرحله فعلیت تبدیل می شود.

علت مادی دو قسم است. اولین قسم این است که یک شیء خودش به تنهایی برای شیء دیگر علت مادی است. در این حالت، یا برای پیدایش شیء دیگر نیازی به هیچ گونه تغییری در این شیء نیست که در این مورد ماده را «موضوع» نیز می گویند، مثل استعدادی که در کاغذ برای نوشتن بر روی آن وجود دارد. یا آن که علت مادی برای پیدایش و ایجاد، احتیاج به چیزی دارد. مثلاً کودک استعداد دارد که مرد شود. و دومین قسم این است که شیء به ضمیمه شیء دیگر، علت مادی برای شیء دیگر می شود. (مطهری، مرتضی، 1386، ج 7: 347 و 348)

به طور کلی می توان گفت در تحقق هر موجودی مادی، چهار علت یاد شده بایستی تحقق یابد. به طور مثال علت مادی خانه، مواد ساختمانی است که به کار رفته و علت فاعلی آن بنا و معماری است که با همکاری کارگران آن را بنا کرده است و علت صوری، نقشه مهندسی خانه

است و فرجام و علت غایی خانه، انگیزه‌ای است که شخص را وادار به ساختن آن کرده است. علت مادی سرمایه اجتماعی که حکم مواد ساختمانی آن را دارد، مبانی فکری و منابع سرمایه اجتماعی است که فصل دوم عهده‌دار آن است. علت صوری سرمایه اجتماعی که همان نقشه مهندسی است به انواع، ابعاد و سطوح سرمایه اجتماعی می‌پردازد که فصل سوم به آن می‌پردازد. علت فاعلی سرمایه اجتماعی، کارگزاران و نهادها هستند که در فصل چهارم مورد بررسی قرار می‌گیرد و علت غایی سرمایه اجتماعی که تبیین غایت و انگیزه ایجاد سرمایه اجتماعی است فصل پنجم این رساله را به خود اختصاص داده است.

جدول پرسش‌های سرمایه اجتماعی بر اساس الگوی علل اربعه

ردیف	علل اربعه	پرسش‌ها با ادبیات فلسفی	پرسش‌ها با ادبیات سرمایه اجتماعی	جنس علت	خروجی‌ها
1	علت مادی	علت مادی سرمایه اجتماعی چیست؟	1. مبانی سرمایه اجتماعی چیست؟ 2. منابع سرمایه اجتماعی چیست؟	1. علت مادی متعالی 2. علت مادی متعارف و متدانی	1. سرمایه اجتماعی متعالی (دینی، فطری، الهی و انسانی) 2. سرمایه اجتماعی (عرفی، سکولاریستی، طبیعی و غیر دینی)
2	علت صوری	علت صوری سرمایه اجتماعی چیست؟	1. سطوح سرمایه اجتماعی چیست؟ 2. انواع سرمایه اجتماعی چیست؟ 3. ابعاد سرمایه اجتماعی چیست؟	1. علت صوری متعالی 2. علت صوری متعارف و متدانی	(عرفی، سکولاریستی، طبیعی و غیر دینی)
3	علت فاعلی	علت فاعلی سرمایه اجتماعی چیست؟	1. کارگزاران چه شرایطی دارند؟ 2. نهادها چه شرایطی دارند؟	1. علت فاعلی متعالی 2. علت فاعلی متعارف و متدانی	

4	علت غایی	علت غایی سرمایه اجتماعی چیست؟		
---	----------	-------------------------------	--	--

2. مفاهیم

مفاهیم به کار برده شده در تحقیق عبارتند از: سرمایه اجتماعی، مبانی سرمایه اجتماعی، منابع سرمایه اجتماعی، ابعاد سرمایه اجتماعی، سطوح سرمایه اجتماعی، انواع سرمایه اجتماعی، کارگزاران سرمایه اجتماعی، نهادهای سرمایه اجتماعی و اندیشه سیاسی اسلام که به توضیح آنها می پردازیم.

2-1. سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی از مفاهیم مهم جامعه‌شناسی است و دامنه کاربرد گسترده‌ای دارد. یکی از کاربردهای آن در حوزه سیاست است که تأثیرات مستقیم و قابل توجهی بر این حوزه دارد. سوابق و پیشینه مفهوم سرمایه اجتماعی در آرای اندیشوران متأخر و کلاسیک، چون لان وینتر، کارل مارکس، جورج زیمل، امیل دورکیم، تالکوت پارسونز، ماکس وبر، فرانسیس فوکویاما، جیمز کلنن، رابرت پاتنام، پیر بوردیو، توکویل، اولسون و دنیس مولر وجود دارد. تلاش ما بر آن است که ضمن توضیح دیدگاههای پیش گامان سرمایه اجتماعی به مفهوم مورد نظر رساله دست پیدا کنیم.

2-1-1. پی‌یر بوردیو

بوردیو برای سرمایه شکل‌های مختلفی ترسیم می‌کند. سرمایه به صورت کلی در سه شکل ظاهر می‌شود: 1- سرمایه اقتصادی، که بی‌درنگ و مستقیماً قابل تبدیل به پول است و ممکن است به شکل حقوق مالکیت درآمد. 2- سرمایه فرهنگی که با بعضی شروط، قابلیت تبدیل به سرمایه اقتصادی را دارد و ممکن است به شکل مدارک تحصیلی درآمد. 3- سرمایه اجتماعی که ساخته شده از تکالیف و تعهدات اجتماعی (پیوندها و ارتباطات) است، و در برخی شرایط قابل تبدیل است و چه بسا به شکل اصالت و اشرافیت درآمد. (بوردیو در تاج‌بخش، 1385: 136) وی می‌گوید:

«سرمایه اجتماعی جمع منابع واقعی یا بالقوه‌ای است که حاصل شبکه‌های بادوام از روابط کم و بیش نهادینه شده آشنایی و شناخت متقابل به بیان دیگر عضویت در گروه است. شبکه‌ای که هریک از اعضای خود را از پشتیبانی سرمایه جمعی برخوردار می‌-

کند و آنان را مستحق اعتبار می سازد.» (همان: 147)

بورديو معتقد است حجم سرمايه اجتماعي مورد تملك يك فرد به اندازه شبکه پيوندهايي بستگي دارد که او می تواند به طرز مؤثري بسپچ کند، و مضافاً وابسته است به حجم سرمايه (اقتصادي، فرهنگي يا نمادين) در تصرف کساني که وی با آنان مرتبط است. لذا درست است که سرمايه اجتماعي به سرمايه اقتصادي و فرهنگي مورد تملك يك فرد يا مجموعه تقليل ناپذير است، اما کاملاً مستقل نيست. (همان: 148)

بورديو خانواده را عامل مهم توليد سرمايه اجتماعي می دانست:

«سرمايه اجتماعي شرط و نتيجه (يا علت و معلول) تمثيت موفق سرمايه اي است که به وسيله ي اعضاي واحد خانواده به صورت جمعي اکتساب شده است.» (پير بورديو،

1380: 192)

البته او غير از خانواده، کليه ي روابطي که داراي مقبوليت و احترام هستند را نيز مانند رابطه ي خانوادگي، منشأ سرمايه اجتماعي می دانست. بنابراين تعريف خود را گسترش داد و آن را در بستري فراتر از روابط خانوادگي قرار داد و آن را چنين تعريف کرد:

«سرمايه ي اجتماعي عبارت است از مجموعه منابع فيزيکي يا غير فيزيکي، در دسترس فرد يا گروهي که داراي شبکه ي نسبتاً با دوامي از روابط نهادينه شده با آشنائي هاي

دوجانبه و محترم هستند.» (john field, *ibid*, pp 14- 15)

2-1-2. جيمز کلمن

در حالي که بورديو به بررسي چگونگي استفاده نخبگان از سرمايه اجتماعي در راستاي منافع خودشان پرداخته، اما کلمن سرمايه اجتماعي را منبعي مهم براي عامه مردم می داند. اين نکته را در مطالعاتش درباره دستاوردهاي تحصيلي دانش آموزان دبیرستان هاي دولتي و کاتوليك در جوامع محروم، تصريح می کند. (coleman, 1990: 302) کلمن، سرمايه اجتماعي را با کارکردش تعريف می کند. از نظر او سرمايه اجتماعي شئي واحد نيست، بلکه انواع چيزهاي گوناگوني است که دو ويژگي مشترک دارند: ويژگي اول اين است که، همه آنها شامل جنبه اي از یک ساخت اجتماعي هستند، و ويژگي دوم اين است که کنش هاي معين افراي را که در درون ساختار هستند تسهيل می کنند. (کلمن، 1377: 462) کلمن ويژگي هاي تعهدات و انتظارات، ظرفيت بالقوه اطلاعات، هنجارها و ضمانت هاي اجرايي، روابط اقتدار و سازمان اجتماعي انطباق پذير را منابع سرمايه اي سودمند براي افراد می داند که سرمايه اجتماعي ايجاد می کند. (همان: 467-478) مهم-

ترین ویژگی سرمایه اجتماعی، نظام تعهدات و انتظارات است. اگر فرد آ برای ب کاری انجام دهد با اعتماد به اینکه ب در آینده آن را جبران خواهد کرد، این امر انتظاری را در آ و تعهدی در ب برای حفظ اعتماد ایجاد می کند. این تعهد برگه اعتباری در دست شخص آست. که اگر تعداد زیادی از این برگه ها در دست داشته باشد، همانند سرمایه مالی بزرگی برای آ اعتبار ایجاد می کند که در صورت لزوم می تواند از آن استفاده کند. (همان: 467-474)

3-1-2. فوکویاما

فوکویاما سرمایه اجتماعی را شکل و نمونه ملموسی از یک هنجار غیر رسمی می داند که باعث ترویج همکاری بین دو یا چند فرد می شود. هنجارهای تشکیل دهنده سرمایه اجتماعی می تواند از هنجار روابط متقابل دو دوست گرفته تا آموزه های پیچیده ای را در برگیرند. این هنجارها در روابط بالفعل آدمیان به طور عینی مصداق پیدا می کند: هنجار روابط متقابل به طور بالقوه در روابطی که با همه مردم داریم وجود دارد ولی فقط در رابطه با دوستان است که از قوه به فعل درمی آید. با این تعریف، اعتماد، شبکه ها و جامعه مدنی تماماً محصول جانبی این پدیده اند که در نتیجه سرمایه اجتماعی به وجود می آیند، ولی خود سرمایه اجتماعی نیستند. (فوکویاما در تاج-بخش، 1384: 169-170)

بنابراین سرمایه اجتماعی مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش های غیر رسمی است که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میانشان مجاز است در آن سهیم هستند. مشارکت در ارزش ها و هنجارها به خودی خود باعث تولید سرمایه اجتماعی نمی شود چرا که این ارزش ها ممکن است منفی باشند. (فوکویاما، 1379: 10-11) این گونه نیست که هر مجموعه ای از هنجارها با مصداق عینی، سرمایه اجتماعی را به وجود می آورد. این هنجارها باید به همکاری در گروه بینجامد. این هنجارها با فضایل سنتی چون درستکاری، وفای به عهد، قابل اعتماد بودن، روابط متقابل و نظایر آنها مرتبط است. (فوکویاما در تاج بخش، 1384: 169-170)

فوکویاما این نظر کلمن که سرمایه اجتماعی کالای عمومی است را رد می کند و معتقد است؛ از آنجایی که همه افراد به همکاری نیاز دارند تا اهداف شخصی خود را عملاً محقق سازند، عقل حکم می کند که سرمایه اجتماعی را همچون کالای خصوصی تولید کنند. (171)

4-1-2. رابرت پاتنام

اگر نقش کلمن در زمینه نظریه اجتماعی مؤثر بوده است، تأثیر پاتنام بر توسعه ادبیات سرمایه اجتماعی واقعاً قابل ملاحظه است. در حالی که بورديو و کلمن رویکردهای خود را بر سرمایه اجتماعی در سطح افراد و خانواده‌ها متمرکز کرده‌اند، پاتنام به بررسی این مفهوم به عنوان دارایی در مقیاس کلان می‌پردازد. او سرمایه‌ی اجتماعی را براساس منابع آن تعریف می‌کند:

«منظور از سرمایه اجتماعی وجوه گوناگون سازمان اجتماعی مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌هاست که می‌توانند با تسهیل اقدامات هماهنگ، کارایی جامعه را بهبود بخشند. سرمایه اجتماعی مانند سایر سرمایه‌ها مولد است و امکان دستیابی به اهداف مشخص را فراهم می‌کند که بدون آن غیر قابل دسترسی خواهند بود» (پاتنام، 1392: 287)

از نظر وی، سرمایه اجتماعی امکان دستیابی به اهداف خاصی را فراهم می‌کند که بدون آن غیر قابل دسترسی هستند. به عنوان مثال گروهی که به یک‌دیگر اعتماد زیادی دارند، نسبت به گروهی که فاقد این ویژگی‌ها هستند، توان انجام کارهای زیادتری را دارند. او می‌گوید: همکاری ارادی با سرمایه اجتماعی میسر می‌گردد و سرمایه اجتماعی می‌تواند به عنوان یک نوع وثیقه عمل کند. برای مثال، مشارکت‌کنندگان در یک انجمن که دارایی مادی برای وثیقه گذاشتن ندارند، در واقع ارتباطات اجتماعی خود را گرو می‌گذارند. (همان) از طرف دیگر پاتنام، سرمایه اجتماعی را بر خلاف سایر سرمایه‌ها که خصوصی هستند، یک «کالای عمومی» می‌داند و معتقد است: سرمایه اجتماعی در مالکیت خصوصی هیچ‌یک از افرادی نیست که از آن متفع می‌شوند. (همان: 293)

طبق دیدگاه پاتنام، مفهوم اعتماد از اجزای اصلی سرمایه اجتماعی و از عناصر ضروری تقویت همکاری است. بی‌اعتمادی مردم را از مشارکت در انواع مناسب تجربه اجتماعی بازمی‌دارد و بدتر از آن موجب بروز رفتاری می‌شود که خود به افزایش بی‌اعتمادی کمک می‌کند. (همان: 292) در دیدگاه پاتنام، اعتماد اجتماعی از دو منبع مرتبط یعنی هنجارهای معامله متقابل و شبکه‌های مشارکت مدنی ناشی می‌شود. هنجارها از نظر پاتنام، از طریق سرمشق شدن، اجتماعی شدن و مجازات در افراد جامعه تلقین و تثبیت می‌شوند. (همان: 295) هنجارهایی که اعتماد را تقویت می‌کنند، همکاری را تسهیل می‌کنند. هنجار معامله متقابل مهم‌ترین هنجارهاست. که به دو قسم تقسیم می‌شوند: متوازن و عمومی. هنجار معامله متقابل متوازن به مبادله چیزهایی با ارزش برابر می‌پردازد. مانند موقعی که همکاران روزهای تعطیل‌شان را با هم عوض می‌کنند. اما هنجار معامله متقابل عمومی یک‌طرفه و غیر متوازن است؛ اما انتظارات متقابلی ایجاد می‌کند مبنی بر این-

که سودی که اکنون اعطاء شده باید در آینده بازپرداخت گردد. مثلاً دوستی اغلب به معامله متقابل عمومی تبدیل می شود. (همان: 296)

« هنجار معامله متقابل عمومی یکی از مولدترین اجزاء سرمایه اجتماعی است. جوامعی که در آنها از این هنجار پیروی می شود به گونه ای موثرتر می توانند بر فرصت طلبی فائق آمده و مشکلات عمل جمعی را حل نمایند. » (همان: 296)

بنابراین، سرمایه اجتماعی از نظر پاتنام محصول جانبی دیگر فعالیت های اجتماعی است. این سرمایه در پیوندها، هنجارها و اعتماد شکل می گیرد. و از یک شرایط اجتماعی به شرایط دیگر انتقال پذیر است. (پاتنام، 1380) تعریف مورد نظر رساله تعریف پاتنام از سرمایه اجتماعی است.

2-2. مبانی سرمایه اجتماعی

گزاره های علمی زمانی می توانند یک گزاره علمی باشند که دارای مبنا باشند. مبانی زیربنای گزاره های علمی هستند. مبانی فکری شکل دهنده ذهنیت افراد به لحاظ ارزش های درونی است. مبانی فکری یک جامعه (مبانی هستی شناسی، انسان شناسی و معرفت شناسی) به طور بالقوه قابلیت تشکیل سرمایه اجتماعی را در یک جامعه ایجاد می کند.

1-2-2. مبانی هستی شناسی

هستی شناسی علم وجود است از آن جهت که وجود دارد. بنابراین مفهوم وجود امری ذهنی، بدیهی و در مقابل مفهوم عدم است. هستی حقیقتی است که همیشه تحقق دارد و در آن زندگی می کنیم. (صلیبا، 1381: 659) هستی شناسی علم به وجود به صورت کلی و عام است و شناخت موجودهای جزئی نیست. (فولکیه، 1378: 5) و هستی شناسی سیاسی به سه دغدغه انسان می پردازد: 1- توجیه جهان هستی 2- توجیه انسان و جامعه 3- چگونگی پیوند آنها با هستی.

2-2-2. مبانی معرفت شناسی

مبانی معرفت شناسی مهم ترین عامل از جهت قوت و ضعف هر دانشی است. زیرا منبع شناخت در ارزیابی هر شناختی تعیین کننده است. معرفت شناسی دانشی است که شناخت انواع معارف انسانی، مبادی و ابزار آنها، معیار و ملاک ارزشیابی، و واقع نمایی آنها را تبیین می کند. از این رو، هسته مرکزی دانش معرفت شناسی را، باید تبیین توانایی عقل در رسیدن به واقع دانست.

2-2-3 مبانی انسان‌شناسی

در هر اندیشه برداشت خاص از طبیعت انسان به صورت آشکار یا ضمنی وجود دارد و این نگاه به انسان نقش تعیین‌کننده در کل دستگاه فکری دارد. و این همان مبانی انسان‌شناسی است.

2-3 منابع سرمایه اجتماعی

منابع سرمایه اجتماعی در تعریف مورد نظر رساله از سرمایه اجتماعی، شبکه‌های روابط و مشارکت مدنی، اعتماد و هنجارها هستند که به بررسی آنها می‌پردازیم.

2-3-1 شبکه‌های روابط و مشارکت مدنی

شبکه‌های روابط و مشارکت مدنی از جمله منابع مهم سرمایه اجتماعی است. افراد از طریق ایجاد شبکه‌های روابط با یکدیگر، به راحتی بسیاری از کارهایی را انجام می‌دهند که به تنهایی قدرت انجام آنها را ندارند و یا به دشواری انجام می‌دهند. شبکه‌های اجتماعی مردم را به همکاری و اعتمادپذیری در برخورد هایشان تشویق می‌کنند تا شرایط متمایز شده و انفرادی. (پاتنام در تاج-بخش، 1384: 121) در درون شبکه‌های روابط، ارزش‌ها و هنجارهای مشترکی میان اعضا بسط پیدا می‌کند. شبکه‌های مشارکت مدنی همکاری و ارتباط را تسهیل می‌کنند و اطلاعات موجود درباره اعتمادپذیری افراد دیگر را تقویت می‌کنند. وقتی معاملات اقتصادی و سیاسی در شبکه‌های متراکم تعامل اجتماعی صورت می‌پذیرد، انگیزه فرصت‌طلبی و قانون‌شکنی کاهش می‌یابد. (پاتنام در تاج‌بخش، 1384: 98)

1-2-3-1. مشارکت اجتماعی

مشارکت اجتماعی باعث ایجاد شبکه‌های روابط است، زیرا مشارکت اجتماعی آن‌دسته از فعالیت‌های ارادی است که از طریق آن اعضای یک جامعه در امور محله، شهر و روستا شرکت کرده و به صورت مستقیم یا غیر مستقیم در شکل دادن حیات اجتماعی مشارکت دارند. (محسنی تبریزی، 1369: 108) یا می‌توان گفت که شرکت فعال و سازماندهی شده افراد و گروه‌های اجتماعی در امور سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مشارکت اجتماعی است. هر چه تعداد این شبکه‌ها بیشتر باشد احتمال همکاری برای رسیدن به منافع مشترک بیشتر می‌شود. افزایش تراکم ارتباطات باعث افزایش اعتماد میان مردم می‌شود.

1-3-2-2. روابط اجتماعی

روابط اجتماعی به مثابه یکی از عناصر مهم سرمایه اجتماعی در بیشتر تعریف‌های سرمایه اجتماعی به‌طور صریح یا ضمنی ذکر شده و به عقیده فیلد، نقطه مرکزی در اندیشه سرمایه اجتماعی مفهوم روابط و شبکه‌های ارتباطی است. زیرا افراد از طریق ایجاد شبکه‌های ارتباطی با یکدیگر، به راحتی بسیاری از کارهایی را انجام می‌دهند که به تنهایی قدرت انجام آنها را ندارند و یا به دشواری انجام می‌دهند. در درون شبکه‌های ارتباطی، ارزش‌ها و هنجارهای مشترکی در میان افراد بسط و توسعه پیدا می‌کند و در پی آن، دیدگاه مشترک ما با دیگران بیشتر می‌شود و در نتیجه سرمایه اجتماعی غنی‌تر می‌شود. فوکویاما معتقد است: اگر افراد در یک دوره طولانی با یکدیگر در ارتباط باشند، سرمایه‌ای به‌واسطه شهره شدن به درست‌کاری و قابل اعتماد بودن می‌اندوزد. (فوکویاما، 1384: 190-191)

1-3-2-3. مشارکت سیاسی

مشارکت سیاسی، مفهومی مهم و کلیدی است. هیچ نظام سیاسی، بدون مشارکت سیاسی مردم امکان بقا و استمرار ندارد. عده‌ای مشارکت سیاسی را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «آن‌دسته از فعالیت‌های شهروندان عادی که شهروندان از طریق آن، درصدد تأثیرگذاری یا حمایت از حکومت و سیاست بر می‌آیند» (میلبرث و گوئل، 1386: 12). در تعریف کلی می‌توان گفت: «مشارکت سیاسی درگیر شدن فرد در سطوح مختلف فعالیت در نظام سیاسی، از عدم درگیری تا داشتن مقام رسمی سیاسی، است» (راش، 1377: 123)

2-3-2. اعتماد

لازمه یک ارتباط، از هر نوع که باشد- سیاسی، تجاری، اجتماعی و فرهنگی- وجود اعتماد است. در فضای بی‌اعتمادی هیچ رابطه‌ای برقرار نمی‌شود، و اگر هم ارتباطی شکل گیرد، سست و ناپایدار می‌باشد.

اعتماد اجتماعی از مولفه‌های مهم سرمایه اجتماعی است. کلاس افه در مقاله چگونه می‌توان به شهروندان اعتماد داشت؟ اعتماد را با مخاطره (Risk) در ارتباط می‌داند. زیرا اعتماد سنجش میزان آمادگی برای ایجاد روابط در مواردی است که نظارت توجیه‌پذیر نیست یا هزینه‌های سنگینی دارد. و بی‌اعتمادی به معنای خطرناک دانستن برقراری ارتباط با دیگران است که در

ذهنیت و رفتار افراد جلوگر است. اعتماد به معنای باور به عملی است که از دیگران انتظار می رود. بنابراین اعتماد اجتماعی به این معناست که دیگران کاری را انجام می دهند که به رفاه من کمک می کند و یا کاری را به این دلیل انجام نمی دهند تا به من آسیب نرسد. دلیل اینکه مردم به اعتمادورزی تن می دهند این است که خطرگریزی و بی اعتمادی افراطی گزینه های مطلوب را از دسترس مردم دور می کند. (افه در تاج بخش، 1384: 211-214)

پاتنام سرمایه اجتماعی را به صورت شبکه هایی از انجمن های داوطلبانه آکنده از اعتماد تعریف می کند. مشارکت و اعتماد به صورت دو متغیر وابسته به یکدیگر دیده شده اند، هر چه بیشتر بادیگران دارای پیوند باشیم، نشانه اعتماد بیشتر ما به آنها و برعکس خواهد بود. (پاتنام، 1380: 665) پاتنام اعتماد اجتماعی را ناشی از دو منبع هنجارهای روابط متقابل و شبکه های مشارکت مدنی می داند. اعتماد، همکاری را تسهیل می کند و هر چه سطح اعتماد در جامعه ای بالاتر باشد، احتمال همکاری نیز بیشتر خواهد بود. همکاری نیز اعتماد را ایجاد می کند. به این ترتیب هرچه سرمایه اجتماعی بیشتر استفاده شود، به جای استهلاک و کاهش، بر خلاف سرمایه فیزیکی، بیشتر افزایش خواهد یافت. (الوانی و شیروانی، 1385: 27-28) اعتماد اجتماعی، هنجارهای معامله متقابل، شبکه های مشارکت مدنی و همکاری موفقیت آمیز به طور متقابل یک دیگر را تقویت می کنند. وجود نهادهای همکاری جویانه کارآمد، مستلزم مهارت ها و اعتماد بین اشخاص می باشد، اما آن مهارت ها و این اعتماد نیز به نوبه خود با همکاری سازمان یافته تلقین و تقویت می شوند. هنجارها و شبکه های مشارکت مدنی به رفاه اقتصادی کمک می کنند و به نوبه خود نیز با این رفاه تقویت می شوند. (پاتنام، 1380: 309)

اعتماد اجتماعی را می توانیم هم منبع سرمایه اجتماعی بدانیم و هم نتیجه سرمایه اجتماعی. از یک سو اعتماد سرمایه اجتماعی را ایجاد می کند و از سوی دیگر سرمایه اجتماعی در صورتی که به اندازه کافی وجود داشته باشند، اعتماد میان افراد را تقویت می کنند.

2-3-2-1. اشکال اعتماد

1-3-2-1-1. اعتماد تجربی یا بر مبنای تجربه طولانی:

یک شکل از اعتماد، اعتمادسازی از طریق تعامل مستمر با افرادی است که مدت طولانی می شناسیم. در این جا پویای اعتمادسازی بر روی محور زمان است. تجربه گذشته، رفتار فرد در

آینده را پیش‌بینی می‌کند. (افه در تاج‌بخش، 1384: 216)

1-3-2-1. اعتماد اخلاقی:

در این شکل معتمد نه از سر عادت یا سرشت، بلکه به دلیل حس تعهد اخلاقی کمک می‌کند تا صحت فرضیات کسی که اعتماد می‌کند ثابت شود. اوچنین استدلال می‌کند که برهم‌زدن باورهای فرد اعتماد‌دورز عادلانه نیست. این تعهد ناشی از داغ‌نگی است که خیانت یا سوء استفاده از اعتماد دیگران به همراه دارد. (همان)

1-3-2-3. اعتماد منطقی:

گذشته از دلایل اخلاقی، معتمد نیز از انگیزه‌های مثبت و منفی قدرتمندی برای استمرار رابطه اعتماد برخوردار است. یکی از انگیزه‌های منفی این است که وقتی اعتماد‌دورز از طرف کسی که به او اعتماد کرده خیانت ببیند یا به هر نحوی اعتمادش سلب شود، نه تنها امکان برقراری دوباره این ارتباط از بین می‌رود بلکه امکان ایجاد اعتماد با دیگران نیز از بین می‌رود. معتمد بودن برای فردی که مورد اعتماد واقع می‌شود سرمایه مهمی است که استقلال و توانایی فرد را افزایش می‌دهد. (217)

3-3-2. اعتماد سیاسی

« اعتماد سیاسی بر مبنای چگونگی مطابقت رفتار دولت با انتظار هنجاری مردم تعریف می‌شود و با میزان حمایت مردم از نهادهای سیاسی مرتبط است. (Hetherington 1998) هر چقدر دولت بیشتر بتواند انتظارات هنجاری مردم را برآورده سازد، بیشتر مورد اعتماد قرار می‌گیرد. انتظارات هنجاری به دو دسته نرم و سخت تقسیم می‌شود. انتظار نرم به این معناست که « مردم انتظار دارند سیاستمداران مطابق اصول اخلاقی رفتار نمایند. لذا اگر سیاستمداران تقلب یا خیانت نمایند در معرض بی‌اعتمادی مردم قرار می‌گیرند. » (gershtenson, ladewig & plane 2006) انتظار سخت نیز به کارآمدی و لیاقت دولت اشاره دارد.

افزایش اعتماد موجب تعامل بیشتر و بهتر بین مردم و دولت و جلب مشارکت سیاسی مردم می‌شود و در عوض، کاهش آن موجب عدم حمایت و پشتیبانی مردم از مسئولین، عدم رعایت قوانین و مقررات، عدم حمایت از برنامه‌های دولت، کاهش مشارکت سیاسی، فرار از پرداخت مالیات و در موارد خیلی حاد موجب بحران مشروعیت می‌شود. به همین دلیل اعتماد

سیاسی یکی از کانون‌های توجه مسئولان بوده که به روش‌های مختلف سعی در افزایش آن داشته‌اند.

3-3-2-1. کارکردهای اعتماد سیاسی

اعتماد سیاسی، کارکردهای فوق العاده مهمی برای همه انواع حکومت‌ها دارد. این کارکردها را می‌توان به دو بخش «گرایشی» و «رفتاری» تقسیم کرد.

3-3-2-2. کارکردهای گرایشی

«کارکردهای گرایشی» کارکردهایی هستند که در گرایش مردم نسبت به دولت تأثیر می‌گذارند. مثلاً اعتماد سیاسی، بر گرایش مردم به میزان توزیع قدرت میان دولت ملی و حکومت محلی موثر است. (Hetherington & Nugent 2001).

3-3-2-3-1. حمایت سیاسی

یکی از مهم‌ترین کارکردهای اعتماد سیاسی، ایجاد حمایت از حکومت و تصمیم‌گیری‌های دولت است. رابطه میان حمایت سیاسی و اعتماد، دوطرفه و مستقیم است. هر چه اعتماد سیاسی بالاتر باشد، از سیاست‌ها و تصمیمات دولت، بیشتر پشتیبانی می‌کنند. بنابراین دولت‌ها برای افزایش قدرت تصمیم‌گیری، مجبورند که اعتماد سیاسی مردم را جلب نمایند. حمایت سیاسی به خصوص در جایی اهمیت بیشتری پیدا می‌کند که دولت قصد اجرای برنامه‌ای را دارد که طی آن مجبور است از شهروندان بخواهد که بخشی از منافع مادی خود را قربانی کرده و از آن چشم‌پوشی نمایند. اگر اعتماد به دولت بالا باشد، مردم احساس زیان نخواهند کرد. بلکه امیدوارند که این اقدام آنها، باعث شود که سود این اقدام در آینده‌ای نزدیک به آنها بازگردد. (رداد، 1390، صص 171 و 172)

3-3-2-3-2. رضایت مندی و ثبات سیاسی

در شرایطی که اعتماد سیاسی بالا باشد، مردم از دولت و نظام سیاسی رضایت دارند و خواهان حفظ وضع موجود می‌باشند. بنابراین در جامعه ثبات سیاسی به وجود می‌آید. نارضایتی یکی از تبعات کاهش اعتماد سیاسی است. هر چه میزان بی‌اعتمادی سیاسی بیشتر باشد، شهروندان از تغییر سیستم سیاسی بیشتر استقبال می‌کنند. (172)

2-3-3-2. کارگردهای رفتاری

اگر اعتماد سیاسی مردم به دولت پایین باشد، رفتارهای مردم چندان مطابق با انتظارات و درخواست های دولت نخواهد بود.

2-3-3-2. کارآمدی سیاسی

با وجود اعتماد سیاسی، کارآمدی دولت به شدت افزایش می یابد. زیرا تصمیمات سیاسی دولت توسط شهروندان پذیرفته می شود. لذا رهبران سیاسی برای اداره موثرتر کشور مجال بیشتری دارند. در محیط عاری از اعتماد سیاسی، سیاستمداران نمی توانند به اهداف خود برسند و توانایی حل مشکلات توسط دولت، کاهش می یابد. همین مسأله به نوبه خود به کاهش اعتماد سیاسی منجر می گردد. (173)

2-3-3-2. جهت دهی به رفتارهای انتخاباتی

در هر سیستم سیاسی، رهبران نیازمند جلب حمایت داوطلبانه افراد هستند. اما این جلب حمایت و اعتماد سیاسی شهروندان، در نظام های مبتنی بر انتخابات یک ضرورت به حساب می آید. اگر مردم به رئیس جمهور بی اعتماد باشند، در زمان انتخابات مجدد، به او رأی نخواهند داد و رقیب او را برمی گزینند. رابطه اعتماد سیاسی و انتخابات، یک رابطه دوطرفه است. همان طور که اعتماد سیاسی، رفتار انتخاباتی افراد را تحت تأثیر قرار می دهد، انتخابات و نتایج انتخابات، می تواند موجب کاهش یا افزایش اعتماد سیاسی شهروندان شود. در مقام نظر، انتخاب های دموکراتیک باید باعث شود که شهروندان احساس بهتری نسبت به نهادها و روندهای سیاسی داشته باشند. (174)

4-3-2. هنجارها

هنجارها هنگامی به وجود می آیند که یک عمل، تجلیات بیرونی مشابهی برای تعداد دیگری از افراد دارد. هنجارها از طریق سرمشق شدن و اجتماعی شدن - از جمله آموزش مدنی - و نیز از طریق مجازات ها در افراد جامعه تلقین و تثبیت می شوند. به گفته پاتنام هنجارهایی که اعتماد را تقویت می کنند، توسعه می یابند، چرا که آنها هزینه معاملات را پایین آورده همکاری را تسهیل می کنند. (پاتنام، 1380: ص 293-294)

هنگامی که هنجاری وجود دارد و مؤثر هم هست، تشکیل شکلی نیرومند و گاهی هم

آسیب‌پذیر از سرمایه اجتماعی را می‌دهد. هنجارهای نافذی که مانع جرم و جنایت باشند موجب می‌شوند در یک شهر اشخاص در ساعات شب با خیال راحت از خانه خود خارج شوند و افراد سالمند بی‌آن‌که نگران امنیت خود باشند از منازلشان بیرون بیایند. به دلیل هنجارها، شخص منافع خود را کنار می‌گذارد و در جهت منافع جمع عمل می‌کند. هنجارهایی که به پشتوانه حمایت اجتماعی، شأن و موقعیت، افتخار و دیگر پاداش‌ها تقویت می‌شود، سرمایه اجتماعی است که ملت‌های جوان را می‌سازد. اعضای خانواده‌ها را به ایثار و چشم‌پوشی از نفع شخصی به‌خاطر نفع خانواده‌ها وادار می‌کند و به این ترتیب باعث تقویت خانواده‌ها می‌شود. و اشخاص را به سمت کارهایی که خیر عمومی دارد، سوق می‌دهد. در بعضی از این موارد، هنجارها درونی شده هستند و در موارد دیگر از طریق پاداش‌های بیرونی که به اعمال ایثارگرانه تعلق می‌گیرند و یا نکوهش بیرونی که در واکنش به اعمال خودخواهانه صورت می‌گیرد، تقویت می‌شود. هنجارهای نافذ شکل نیرومندی از سرمایه اجتماعی را ایجاد می‌کنند. (کلمن در تاج‌بخش، 1384: 62-63)

2-4. سطوح سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی به سه سطح خرد، میانی و کلان تقسیم می‌شود.

1-4-2. سطح خرد

در سطح خرد بر روابط فردی و شبکه‌های ارتباطی مابین افراد، هنجارها و ارزش‌های غیررسمی حاکم بر آن‌ها تأکید می‌شود. در این سطح، شدت و کیفیت روابط و تعاملات میان افراد و گروه‌ها، احساس تعهد و اعتماد دوجانبه به هنجارها و ارزش‌های مشترک سرمایه اجتماعی را شکل می‌دهند و حس تعلق پایه همبستگی اجتماعی می‌شود. (پاتنام: 1380)

2-4-2. سطح میانی

سطح میانی شامل اتصالات افقی و روابط سلسله‌مراتبی، فرافردی چون مؤسسه‌ها و سازمان‌ها و روابط بینابین اعم از باشگاه‌ها، انجمن‌ها، شرکت‌ها و احزاب سیاسی می‌شود. سطح میانی نخستین بار توسط کلمن مطرح شد. او در تعریف خود از سرمایه اجتماعی، این مفهوم را به‌گونه‌ای گسترش می‌دهد که علاوه بر پیوندهای افقی، شامل پیوندهای عمودی نیز می‌شود و روابط میان گروه‌ها را نیز در بر می‌گیرد. (امام جمعه‌زاده و دیگران، 1391: 14)

3-4-2. سطح کلان

ارتباطات و ساختارهای رسمی مانند قوانین و مقررات و چهارچوب‌های حقوقی، حکومت سیاسی، سطح مشارکت، سطح تمرکز و فرایند شکل‌گیری سیاسی سطح کلان سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهد.

5-2. ابعاد سرمایه اجتماعی

در یک دسته‌بندی سرمایه اجتماعی به ابعاد، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی تقسیم می‌شود. مهم‌ترین مولفه‌های ابعاد فرهنگی عبارتند از ارزش‌ها، باورها و اعتقادات. مهم‌ترین مولفه‌های عناصر اجتماعی عبارتند از اعتماد اجتماعی و شبکه اجتماعی. و مهم‌ترین مولفه‌های ابعاد اقتصادی عبارتند از ارزش روز و کاهش هزینه‌ها و مهم‌ترین مولفه‌های ابعاد سیاسی عبارتند از امنیت، آزادی و عدالت. اندیشه سیاسی در اسلام به ابعاد سیاسی سرمایه اجتماعی می‌پردازد. و در دسته‌بندی دیگر، سرمایه اجتماعی به دو بعد شناختی، ساختاری تقسیم می‌شود. ابتدا به ابعاد سیاسی می‌پردازیم.

در دسته‌بندی دیگر، سرمایه اجتماعی از دو بعد شناختی و ساختاری تشکیل شده است. بعد شناختی - ذهنی که شامل عناصر غیر ملموس و ذهنی مانند طرزتلقی‌ها و هنجارهای رفتاری، ارزش‌های مشترک، اعتماد و هنجارهای معامله متقابل و غیره می‌شود. و بعد ساختاری که عناصر عینی و ساختارهای اجتماعی قابل مشاهده مانند شبکه‌ها، انجمن‌ها، نهادها، قوانین و رویه‌ها را شامل می‌شود. (تاجبخش، 1385: 404) شاخص‌های بعد شناختی، بیشتر در سطح فردی قابل بررسی بوده و به جامعه کل تعمیم داده می‌شوند. اعتماد را می‌توان مولفه اصلی بعد شناختی دانست. اعتماد یکی از جنبه‌های مهم روابط انسانی و زمینه‌ساز مشارکت و همکاری میان اعضای یک جامعه است. اهمیت اعتماد در روابط و پیوندهای اجتماعی به گونه‌ای است که می‌توان اعتماد را عنصر اساسی زندگی اجتماعی تلقی کرد که زمینه همکاری و تعامل را در ابعاد مختلف جامعه گسترش می‌دهد. در این صورت افراد بدون نیاز به کنترل رسمی و بر پایه اعتماد متقابل به یکدیگر، بر روابط خود نظارت می‌کنند و امور خود را اداره می‌نمایند و تنها در چنین صورتی افراد احساس امنیت در جامعه کرده و نظم و ثبات در جامعه حاکم می‌گردد.

سرمایه اجتماعی در بعد ساختاری، بیشتر به شبکه‌ها، تعاملات، کنش‌های رفتاری، مشارکت‌های رسمی و غیر رسمی و غیره که بیشتر در بعد عینی و ملموس مطرح‌اند تا ذهنی،

شناختی و باوری خواهد پرداخت. مهم‌ترین عناصر بعد ساختاری سرمایه اجتماعی عبارتند از: مشارکت اجتماعی و روابط اجتماعی. این دو شاخصه نیز از آن‌جا که زیربنای مشارکت سیاسی هستند، قابل پرورش در اندیشه سیاسی هستند.

2-6. انواع سرمایه اجتماعی

1-6-2. سرمایه اجتماعی درون‌گروهی

روابطی که با خانواده و دوستان صمیمی برقرار می‌شود سرمایه اجتماعی درون‌گروهی تولید می‌کند. افرادی که در یک شبکه روابط قرار می‌گیرند با یکدیگر ارتباط موثر و اعتمادآمیز برقرار می‌سازند. (mckenzie,2008:1,25,30)

2-6-2. سرمایه اجتماعی برون‌گروهی (پیوندی)

نوع دیگری از سرمایه اجتماعی که میان گروه‌های مختلف و ناهمگون برقرار می‌شود، سرمایه اجتماعی پیوندی نامیده می‌شود. سرمایه اجتماعی پیوندی باعث می‌شود افراد و گروه‌های نامتجانس با یکدیگر رابطه برقرار کنند.

2-7. کارگزاران سرمایه اجتماعی

برای کارگزار پنج معنا وجود دارد: 1- انجام دهنده کار 2- عامل اجرای اوامر یا سیاست کسی یا دستگاهی 3- مأموریت یا حکومت 4- خدمتکار، نوکر 5- شخص یا شرکتی که امور مالی اشخاص یا شرکت‌ها را انجام می‌دهد. (انوری: 930)

کارگزار یا کارگزاران، مجموعه‌ای از اشخاص هستند که کار انجام می‌دهند، و به نوعی مجریان مصوبه‌ها هستند، اعم از مصوبه‌های دولتی و یا شرکت‌های خصوصی و غیره. کارگزاران پخش در کل نظام سیاسی هستند، هم در قوه قضائیه و هم در قوه مجریه و قوه مقننه و دیگر نهادها و ارگان‌ها همگی کارگزاران نظام سیاسی می‌باشند. یکی از عوامل مهم موفقیت یک نظام سیاسی موفقیت کارگزاران آن می‌باشد. هر کارگزاری به منزله یک حلقه از زنجیر می‌باشد و نقش مهم در کارآمدی نظام سیاسی دارد. در زنجیر به هم پیوسته نمی‌توان هیچ حلقه‌ای را نادیده گرفت بلکه هر کدام سهم خاصی در موفقیت نظام سیاسی می‌توانند داشته باشند. (دلیر، 1391: 144)

8-2. نهادهای سرمایه اجتماعی

نهادهای نظام سازمان یافته‌ای از روابط اجتماعی هستند که دربرگیرنده برخی از ارزش‌ها و فرایندهای مشترک می‌باشد و برای پاسخگویی به برخی از نیازهای اساسی جامعه به وجود آمده است. (شایان مهر، 1377: 632) نهادهای بر اساس نیازهای اجتماعی به وجود می‌آیند. آنها با رفتار اجتماعی گره خورده‌اند. و یک نظم خاصی بر آنها حکم فرماست.

9-2. غایت سرمایه اجتماعی

«غایت» در فارسی به هدف، مقصود، فرجام و آرمان ترجمه شده است و به طور خلاصه به دو معنی به کار رفته است: یکی قول به اینکه پایان فعل در زمان و حد نهایی آن در مکان است. غایت به این معنا، مقابل «ابتدا» است دوم قول به اینکه غایت، «غرضی» است که برای آن، فاعل اقدام به انجام فعل می‌کند و جهتی است که فاعل در حرکت و انگیزه خود متوجه آن است. غایت به این معنا مقابل «وسیله» است. (صلیبا، 1363: 478-487). به عبارت دیگر غایت در دو معنای «ما الیه الحركه» (یعنی چیزی که حرکت به سوی اوست) و «مالاجله الحركه» (یعنی چیزی که حرکت به خاطر اوست) اطلاق می‌شود. مطهری در شرح منظومه در توضیح این دو می‌گوید: «ما الیه الحركه» یعنی چیزی که حرکت به سوی اوست. عبارت از آن چیزی است که فعل به او منتهی می‌شود؛ وی آن را «غایت فعلی» می‌نامد. «ما لا جله الحركه» یعنی چیزی که حرکت به خاطر اوست. عبارت از آن چیزی است که فاعل، فعل را به خاطر آن چیز انجام می‌دهد، وی آن را «غایت فاعل»¹ می‌نامد. مثلاً کسی از تهران به اصفهان مسافرت می‌کند برای اینکه «زید» را در آنجا ملاقت کند (غرض). در این مثال ما الیه الحركه «وصول به اصفهان» است و ما لاجله الحركه «ملاقات با زید» است. در این مثال معنی اول همان رسیدن به اصفهان، که پایان حرکت است، و غرض از سفر و به اصفهان رفتن، که همان دیدن «زید» است، معنای دوم از غایت است. (مطهری، 1361: 89 و 62)

2-10. اندیشه سیاسی اسلام

تعاریف متعددی از اندیشه سیاسی آمده است. ریمون آرون در تعریف اندیشه سیاسی گفته

است:

«اندیشه سیاسی عبارت است از کوشش برای تعیین اهدافی که به اندازه معقولی احتمال تحقق دارد و نیز تعیین ابزارهایی که در حد معقولی می توان انتظار داشت موجب دستیابی به آن اهداف بشود.» (بشیریه، 1376: 16)

دکتر قادری اندیشه سیاسی را این گونه تعریف می کنند: «اندیشه سیاسی مجموعه باورهای فلسفی است که به طور مستقیم به اداره امور جامعه مرتبط باشد.» (قادری، 1375: 193) در تعریفی دیگر اندیشه سیاسی چنین تبیین می شود: «اندیشه سیاسی تفکر منسجمی است که از درون مبنای معرفتی خاص به دنبال ارائه راه حل عقلانی برای بحران های سیاسی اجتماعی است.» (فوزی، 1384: 14) بر اساس این تعریف که مد نظر رساله است، منظور از اندیشه سیاسی اسلام، توجه کردن همزمان به نظریه و فعل سیاسی در اسلام است. دین اسلام به سه بخش اعتقادات، اخلاقیات و فقه تقسیم می شود. (موسوی خمینی، 1386: 385). و اندیشه سیاسی اسلام اعم از این سه بخش است.